

II. FEJEZET

A román nyelvhasználat a magyar államban

Más nép uralma alatt élő nemzetiség számára a megélhetés mellett a legfontosabb dolog saját anyanyelvének szabad használata, mégpedig mindenütt, ahol legfontosabb életmegnyilvánulásai lejátszódnak. A dolog lényegénél fogva minden nemzetiség teljes használati jogot kíván a maga nyelvének a köz- és magánélet minden területén, szóban és írásban egyaránt. A gazdasági fejlődés szabadsága mellett, valamely állam nemzetiségi politikájának szabadelvétségét elsősorban az bizonyítja, hogy mennyi jogot biztosít és enged a területén élő más népeknek anyanyelvük használatára.

A nemzetiségi törvény jellege és rendelkezései

A kiegyezés korabeli magyar állam vezetői nemcsak Ausztriával, hanem a nemzetiségekkel is békében akartak élni. A magyar országgyűlés Deák Ferenc javaslatára ezért szavazta meg a híres 1868:XLIV. törvényeket „a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában”. A törvényt szentesítették 1868. december 6-án, kihirdették a törvényhozás két házában december 7-én, és két nappal később az Országos Törvénytárban meg is jelent. Ez a törvény volt hivatva arra, hogy Magyarországon 1868-tól kezdve a különféle nemzetiségi nyelvek hivatalos használatát szabályozza.

A nemzetiségi törvény összesen 29 paragrafusban rendelkezett a nemzetiségi nyelvek használatáról. A magyar nyelv hivatalos államnyelvi jellegének megállapítása után előírta a törvények nemzetiségi nyelven való hiteles fordításának kiadását (1. §), majd szabályozta a nemzetiségek nyelvének szóban és írásban való használatát a törvényhatóságoknál (2-5. §). A 6. §-ban kimondotta: „A törvényhatósági tisztviselők saját törvényhatóságaik területén a községekkel, gyülekezetekkel, egyesületekkel, intézetekkel és magánosokkal való hivatalos érintkezéseikben a lehetőségig ezek nyelvét használják.” A továbbiakban a törvény biztosította a nemzetiségi nyelvek szóban és írásban való szabad használatát a különféle bíróságok előtt (7-16. §), meghatározta a nyelvek helyzetét a tanintézetekben, majd a községekben és a községi gyűléseken. A 20. §-ban kimondotta, hogy a községi gyűlések maguk határozzák meg jegyzőkönyvük és ügyvitelük nyelvét, a 21. § szerint pedig „a községi tisztviselők a községekkel való érintkezéseikben azok nyelvét kötelesek használni”. További előírások (22-25. §) az egyének és a községek számára meghatározták az anyanyelv használatát a különféle hatóságokhoz intézendő kérésekben és felterjesztésekben, a végén pedig a törvény kimondotta a nemzetiségi jellegű tanintézetek felállításának szabadságát, és azoknak a hasonló természetű állami intézetekkel való egyenjogúságát. Végül a törvény a 27. §-ban meghatározta a fenti előírások betartása szempontjából döntő jelentőségű elvet: „A hivatalok betöltésénél jövőre is egyedül a személyes képesség szolgálván irányadóul: valakinek nemzetisége ezután sem tekinthető az országban létező bármely hivatalra vagy méltóságra való emelkedés akadályául. Sőt inkább az államkormány gondoskodni fog, hogy az országos bírói és közigazgatási hivatalokra, s különösen a főispánóságokra, a különböző nemzetiségekből a szükséges nyelvekben tökéletesen jártas, s másként is alkalmas személyek a lehetőségig alkalmaztassanak.”

Ha e törvényt az akkori Európa nemzetiségi viszonyainak ismeretében vizsgáljuk, kétségkívül azonnal szemünkbe ötlik demokratikus és mélységesen szabadelvű jellege. Francia, angol és német írók egyaránt elismeréssel nyilatkoznak róla. A francia Eisenmann szerint a törvény intézkedései „nagylelkű szellemről és az igazság őszinte vágyáról” tesznek tanúbizonyságot, és ezért a törvény nagyon szabadelvű (*tres liberale*).¹

Vincenty és Ruyasen francia, Steinacker és Isbert német, MacCartney angol kutatók egyaránt hasonló elismerő hangon írnak a törvény szabadelvű szelleméről. Ám a külföldi tudósok leginkább a hazai nemzetiségek állításai alapján ugyancsak elég egyöntetűen szembeállítják a törvény szellemét és annak 1868 utáni háttérbe szorulását.² Hazai nemzetiségeink már a dualizmus korában is nemegyszer, 1918 után pedig csodálatos egyöntetűséggel mindig azt állították, hogy a magyarok ezt a törvényt sohasem tartották be.³

A törvény végrehajtása szempontjából a törvényhozók néhány fontos dologról valóban nem rendelkeztek. Így mindenekelőtt a törvény megszegéséért járó büntetés meghatározásáról, továbbá egyes részek pontos és félreérthetetlen fogalmazásáról. Az első, tudniillik a megtorlás hiánya, az általános szabadelvűség eszmeáramlatából magyarázható.

Mint ismeretes, a liberalizmus hívei a józan belátásnak döntő szerepet tulajdonítottak a törvények betartásában. Hittek abban, hogy az ésszerű törvényeket a józanul gondolkodó emberek büntető szankciók nélkül is betartják. Ugyanezen ok miatt sajnos más fontos törvényekbe sem vettek fel ilyen szankciókat.

A második hiba a „lehetőségig” szó alkalmazása volt, olyan helyen, ahol határozottan parancsoló módot kellett volna használni. A törvényhozók a törvényhatósági tisztviselőknek „a lehetőségig” írták elő azt, hogy a hozzájuk forduló nemzetiségi felekkel ezek nyelvén beszéljenek, az államkormány pedig ugyancsak „a lehetőségig” volt köteles gondoskodni nemzetiségi tisztviselőknek a különféle főbb állásokba való kinevezéséről.

Fenti okok miatt a nemzetiségi törvény teljes végrehajtása a magyar hatóságok és hivatalnokok törvénytisztletétől, illetőleg az egyes nemzetiségek iránti jóakarattól függött. A magyarság jóakarátának, vagy e jóakarát hiányának alakulása viszont igen nagy mértékben maga is a nemzetiségek magatartásának függvénye és egyenes következménye volt. Más szóval: a nemzetiségi törvény végrehajtása, részleges, avagy teljes háttérbe szorulása attól is függött, milyen a nemzetiségek viselkedése a magyarsággal szemben. Tehát – tárgyilagosan nézve a kérdést, nyilvánvaló, hogy a törvény rendelkezéseinek megszegése, illetve végre nem hajtása miatt a hazai nemzetiségeket magukat is éppen úgy felelősség terheli, mint a magyar államot és hatóságait.

A francia Eisenmann találóan emelte ki a törvényhozók „nagylelkűségét”, mert a szavazáskor ők valóban erről a lelki tulajdonságról tettek tanúbizonyságot. Vegyük számba még egyszer az előzményeket. 1848–49-ben a magyarság részben azért vesztette el szabadságharcát a Habsburg-család ellen, mert a hazai nemzetiségek nagy része, különösen az erdélyi románok, az egész szabadelvű Európa által megvetett és méltán reakciónak tartott egykori osztrák császári család mellé állottak. Állásfoglalásuk következtében a magyarok tízezrei pusztultak el; Erdélyben Nagyenyed és más városok elhamvadtak, mert nemzetiségi vidékeken – Délvidéken a szerbek, Erdélyben a románok – megkezdték a magyarság kiirtását. Akkor jött a húszéves osztrák–német–cseh önkényuralom. Ismét a magyarság szenvedett legtöbbet, a nemzetiségek pedig – elsősorban a románok – a magyarság hátrányára erősödtek. Ekkor következett be a magyarokra nézve kedvező fordulat: Ausztria külpolitikai helyzetének rohamos gyengülése és a magyarokkal való kibékülés szükségessége. Mikor e kibékülés előkészítése megkezdődött, a császár nyíltan feltárta Şaguna román érsek előtt a helyzet

komolyságát és a bekövetkező eseményeket. Egyúttal tanácsolta neki, hogy a helyzethez alkalmazkodva a románok lépjenek békülési tárgyalásokba a magyarság vezetőivel.⁴ Ha ő, Ausztria császára ezt kénytelen megtenni, akkor a románok is megtehetik. A románok azonban nem akartak ilyesmit kezdeményezni, mert számbeli többségük alapján ragaszkodtak Erdély különválásához és a tartomány román vezetéséhez. Ennek következtében ahelyett, hogy a magyarokkal, főleg Deák Ferencsel és Andrássyval tárgyalásokat kezdtek volna, inkább az osztrák–magyar kiegyezés megakadályozására törekedtek. Mikor a kiegyezés mégis megtörtént, 1867-ben, pár nappal a koronázás előtt, a románok megbízottai végre elmentek Deák Ferenchez, támogatást kérve Erdély külön román érdekeinek védelmében. Deák kedvesen fogadta őket, s Erdély jövő helyzetéről kidolgozott javaslatukat figyelmesen átolvasta. De azután kijelentette, hogy a románok kissé elkéstek a javaslattal; ha egy évvel azelőtt állnak elő vele, akkor meg lehetett volna oldani kérésüket. Midőn a románok Horvátország példájára hivatkoztak, Deák rámutatott a különbségre: Horvátországban csak egy nemzet van, Erdélyben pedig három, s ezért az erdélyi dolgok rendezésénél nemcsak a román, hanem a többi erdélyi népek kívánságaira is tekintettel kell lenni.⁵ Ezután megtörtént a koronázás, és megkezdődött 1868-ban Erdély és a románok jövője szempontjából döntő jelentőségű törvényjavaslatok országgyűlési tárgyalása. A románok ekkor is olyan magatartást tanúsítottak, amivel csak a magyarság bizalmatlanságát és az 1848–49-es szomorú emlékek hatását növelhették. 1868. május 15-én Balázsfalván egy kiáltványt adtak ki, melyben elutasították az uralkodótól szentesített új alaptörvényeket, követelték azok eltörlését és az 1865 előtti helyzet visszaállítását. Ezzel példát adtak a többi nemzetiségeknek is, akik hasonlóképpen cselekedtek. Nemsokára még tovább mentek. Összefogtak a pánszláv képviselőkkel, és – román forrásunk szerint – arról tanácskoztak, hogyan buktassák meg a dualizmust és hogyan osszák fel Magyarországot nemzeti kantonokra. Mikor pedig sor került a nemzetiségi törvényjavaslat tárgyalására, beadták ellenjavaslatukat, mely a Duna és Tisza közti magyarság kivételével a többi magyarokat a nemzetiségek – Erdélyben a románok – hegemoniája alá helyezte volna.

„Ez – állapítja meg Pușcariu – abban a stádiumban, ahová a magyarok sikereik révén elértek, lehetetlennek látszott. Ezért sem az erdélyi szászok, sem a magyarországi németek, sőt még a szlovákok sem csatlakoztak a javaslatához; az erdélyi románoknak pedig inkább kellett volna a szebeni nyelvtörvényekhez ragaszkodniuk, mint a nemzetiségek ellenjavaslatához, mely nem volt számukra megfelelő.”⁶

A románok magatartása tehát sem a nemzetiségi törvényjavaslat benyújtása előtt, sem a javaslat tárgyalása alatt nem volt alkalmas a magyarság bizalmának megszerzésére. Ennek ellenére a nemzetiségi törvény valóban jelentős jogokat határozott meg a nemzetiségi nyelvek – így a román – használata érdekében. Deák, Eötvös és a Deák-párt remélte, hogy e valóban nagylelkű törvény hozzá fog járulni a magyarok és a nemzetiségek megbékéléséhez. Sajnos nem ez történt. Az erdélyi románok további magatartásukkal még inkább növelték magukkal szemben a magyarok már addig is meglévő bizalmatlanságát. Miután a szerbekkel és ruténokkal együtt kivonultak a nemzetiségi törvényjavaslat tárgyalásáról, a következő év elején 1869-ben, Szerdahelyen tartott gyűlésükön kimondták a politikai passzivitást. Ezzel nyíltan kifejezésre juttatták azt, hogy az új államjogi helyzetet nem ismerik el, s abba nem akarnak beleilleszkedni. „Nekünk, románoknak – írta később a nagyszebeni román érsekség hivatalos lapja – nem volt meg a kellő politikai érettségünk ahhoz, hogy mindnyájan egységesen elfogadjuk a megteremtett jogalapot érvényesülésünkhöz, s ezáltal kényszerítsük ki az állam irányadó tényezőitől erőnk figyelembe vételét.”⁷

A román nyelvhasználat a hetvenes évek elején

Ilyen volt a helyzet, mikor a törvény kihirdetése után sor került annak érvényesítésére. Habár – mint láttuk – a románok magatartása a magyar állam és a magyarság irányában semmiképpen sem volt békülékenynek mondható, jó pár éven keresztül a törvény nyelvi előírásait minden téren tiszteletben tartották. „A dualista korszak első éveiben – írta a korszakról a nagyszabeni Tribuna 1885-ben – egyrészt a provizórium idején kialakult szokás, másrészt Magyarország alkotmányos országgyűlésén hozott törvények alapján nekünk, románoknak, a magyar korona országaiban jól meghatározott és nemzeti fejlődésünk érdekeinek többé-kevésbé megfelelő helyzetünk volt.

Közoktatásügyünk a jól megvédett egyház védőpajzsa alatt a kormány beavatkozásától mentes volt.

Falvainkban a román nyelvet egyenesen hivatalos nyelvnek vezették be. Az adófizetők választójoga elég biztosítéknak látszott arra, hogy előbb-utóbb oda jutunk, hogy legalább a községben mi magunk intézzük saját ügyeinket.

A bíróságoknál a román ember mindenütt olyan embereket talált, akik értették a nyelvét, ismerték szükségleteit és szokásait, és megvolt bennük az iránta való illendő jóakarát. Bármilyen beadványt elfogadtak, és a határozatokat román nyelven bocsátották ki.

A román lakosságú megyékben egy seregnyi román tisztviselőnk volt, akikhez teljes bizalommal fordulhattunk, és senki sem vonta kétségbe azt a jogunkat, hogy a közügyekben saját nyelvünket használjuk.

Még az ítélőtáblákon, a legfelsőbb törvényszéken (kir. kúria) és a miniszteri irodákban is voltak embereink, akik a mi ügyeinkben pontos felvilágosításokat adhattak és érdekünkben teljes jóakarattal közbeléphettek.”⁸

A Tribuna idézett megállapításait Slavici, az újság egykori szerkesztője, az első világháború után is majdnem szó szerint megismétli.

„A provizórium idején bevezetett gyakorlat, és a nemzetiségek egyenjogúsításáról szóló törvény alapján – olvassuk önéletrajzában – a románok jogosan használhatták nyelvüket a közigazgatásban és az igazságügyi hatóságok előtt. 1872-ben ezt a jogot tiszteletben tartották, és mi román ügyfeleink pereit románul folytattuk le egészen a legfelsőbb fórumig, amely határozatait és végzéseit nekünk ugyancsak románul hozta. A románok jogait még inkább elismerték a közigazgatásban.”⁹

E két egybehangzó megállapítás igazságát kétségtelenné teszik az egykorú román lapok adatai is. Az említett években mindenütt, ahol a román vezetők javasolták, kimondták a román jegyzőkönyvi és ügyvezetési nyelv hivatalos jellegét. Így történt Zaránd, Belső–Szolnok, Hunyad, Arad és más megyékben. Belső–Szolnokban magyarok is voltak a megye vezetői között, sőt a főispán – Torma Károly – is az volt. De, a megye lakossága román többségű lévén, Manu Gabriel az 1869. szeptember 13-14-i gyűlésen javasolta a nemzetiségi törvény teljes végrehajtását. Javaslatában követelte, hogy a megyének a kormánnyal való minden levelezése és érintkezése román nyelven történjék, a hivatalnokok, bírák stb. a néppel a törvény értelmében román nyelven érintkezzenek. A főispán pártolta az indítványt, melyet a megyegyűlésen valóban el is fogadtak, jóllehet a kisebbségben lévő magyarok tiltakoztak ellene.¹⁰ Zaránd, Fogaras, Naszód megyékben hasonló határozatokat hoztak.

A fenti adatokból nyilvánvaló, hogy a nemzetiségi törvény nyelvi rendelkezéseit az első időszakban végrehajtották, és így a román nyelv hivatalos használatát az előírt módon biztosították. Faluban, megyegyűléseken a románok románul beszéltek, a román megyék a kormánnyal román

nyelven érintkeztek, a bíróságok végzéseiket román feleknek román nyelven hozták és a tisztviselők a néppel román nyelven tárgyaltak.

Természetesen a nyelvhasználatot biztosító törvény végrehajtása nem mindenütt ment simán. Ahol a román nemzetiség döntő többségben volt – mint például Fogaras, Hunyad, Szolnok–Doboka megyékben –, ott a román nyelv használata magától értetődően következett a törvény betűjéből és szelleméből. Ám a vegyes lakosságú megyékben, ahol több nemzetiség élt egymás mellett, a nehézségek és akadályok csakhamar felszínre kerültek. Mind a magyarok, mind a szászok között akadtak olyanok, akik helytelenítették a törvény szabadelvű rendelkezéseit, s azoknak végrehajtását akadályozni próbálták. Ilyen próbálkozások már 1872-ben előfordultak szász és magyar intézményeknél egyaránt. Egyes szász bíróságok minden ügyet német nyelven intéztek, a gyulafehérvári királyi törvényszék pedig olyan döntést hozott, melynek értelmében az ügyvéd közbejöttével folytatandó polgári és bűnvádi perekben csak magyar nyelven fogad el szóbeli védelmet.¹¹

E hírek hallatára a marosvásárhelyi királyi tábla elnöke, Apor báró ténymegállapító körútra indult a Királyföldön és más román többségű vidékeken működő alsófokú bíróságokhoz. Személyesen akarta megállapítani, hogyan hajtják végre a nyelvhasználatot biztosító nemzetiségi törvényt. Látogatása kapcsán mindenütt kifejtette a törvény hivatalos értelmezésének elveit. Nyomatékosan hangsúlyozta, hogy „a felek az új bíróságok előtt saját nyelvüket használhatják, azon írásbeli kérvényeket adhatnak be, joguk van arra, hogy a velük folytatott kihallgatás jegyzőkönyve anyanyelvükön vezettessék és a bírói végzés a felek nyelvén adassék.” A magyar nyelv kötelező jellege csak a hivatalos levelezésre, iktatókönyvek és jegyzőkönyvek vezetésére korlátozódik.¹²

Apor báró törvényt magyarázata nem mindenkinek tetszett. Az ügy további vitákhoz vezetett. Ekkor az igazságügyminiszter a Királyföld egyik bírósági elnökéhez intézett rendeletével lezárta a vitát. Mindenekelőtt rámutatott a törvény céljára. Az állam egységének megfelelően a hivatalos államnelyv kizárólag a magyar lévén, a nemzetiségi törvény célja „a hivatalos nyelv miatti nehézségek megszüntetése és a különböző nemzetiségek igazságos és méltányos követeléseinek teljesítése”. „Ebből következőleg a gyakorlatban is alkalmazni kell a törvény rendelkezését, mely szerint a felek a bíróságoknál saját nyelvüket használhatják, és a tárgyalásokat a felek nyelvén kell vezetni. A bíróságok fellebbezésekben a felsőbb fórumokkal magyar nyelven leveleznek. A kötelezően vezetett iktatók, leltárak, jegyzőkönyvek magyar nyelvűek, de a felek, tanúk és szakértők kihallgatása, a kihallgatás jegyzőkönyvének vezetése a törvény 8. §-a alapján a felek nyelvén történik.”

A miniszter rendeletét a bíróságok kénytelenek voltak további ellentmondás nélkül végrehajtani. A brassói törvényszék és kerületi bíróságok is így cselekedtek. Az egykori román beszámoló megállapítja, hogy ennek következtében például „ügyvédektől is elfogadják a román nyelvű beadványokat, román nyelvű jegyzőkönyveket vezetnek és román határozatokat hirdetnek ki. A főtárgyaláson az ügyész román vádlott ellen román nyelven mond vádbeszédet.”¹³

Az 1872-es esztendő más vonalon is szép eredményeket hozott a román nyelvhasználat sorsában. Jól példázza ezt a kőhalmi görög katolikus pap harcának örvendetes kimenetele a román nyelv jogának védelmében. Az eredetileg szász alapítású Kőhalom a kiegyezés korában már szász–magyar–román lakosságú nagyközség volt. A községi elöljáróság felkérte a román papot, szolgáltatasson adatokat a sorköteles román ifjakról. Mellékelten küldött egy nyomtatványt, kérve az anyakönyvvezető papot, hogy a megfelelő rovatokat töltsse ki. A nyomtatvány azonban csak német és magyar nyelvű volt. A pap visszautasította az elöljáróság kérését, mivel a nyomtatványon a román szöveg hiányzott. Ekkor egy községi ülnök üzent a papnak: hozzá

magával az anyakönyvet az előjáróságra, hogy ott az adatokat kiírassák belőle. A pap ezúttal is elutasító választ adott, mert a szóbeli meghívás nem hivatalos, törvényes formában történt. Azt javasolta, jöjjön az ülnök a parókiára, ahol az anyakönyv a pap jelenlétében bármikor rendelkezésére áll. A pap már azelőtt is szembekerült az előjárósággal, mert a templomban kiátkozással fenyegette azokat a románokat, akik a passzivitás ellenére részt vesznek a képviselőválasztáson.

Annak idején ezért fel is jelentették a megfelelő hatóságnál. Most egyenesen a miniszternek jelentették az ügyet. Válaszában a miniszter elrendelte, hogy az előjáróság „vegye magának a fáradságot és fordítsa le a nyomtatványt románra, azt adja át a papnak, megszüntetve ezzel minden további levelezést”. A miniszter tehát a papnak adott igazat, s leiratával a román nyelv jogát védelmező pap kiállítását támogatta. Az esetről beszámoló tudósító elégtétellel megjegyezte: „ennyivel kellett megelégedniük azoknak, akik többet, vagy éppen a pap bebörtönözését várták”.

A brassói román hetilap igen érdekes, és a nyelvi küzdelem helyzetét jól jellemző kommentárt fűzött az esethez. „Így cselekedjenek az összes papok” – írta többek között. A kőhalmi pap bizonyára nem az egyedüli a sok ezer között, aki német vagy magyar nyelvű hivatalos iratot kapott. Miért csak egyedül ő lépett a harc mezejére? Talán csak nem azért, mert „a mi papjaink valamiféle nemtörődomségből, vagy a rendszertől való félelem miatt” meghunyászkodnak és minden szolgabírónak engednek, mikor az törvénytelenéget követ el? Talán azoktól a felső egyházi hatóságoktól félnek, amelyeknek éppen védelmezniük kellene őket a törvénytelenégekkel szemben? „Ha egyesek a hozzáértés hiánya miatt nem tesznek semmit, akkor az illetékes esperesnek kell mindnyájuk nevében fellépnie és a nem román iratokat visszautasítania.” A nyelvet és a nemzetet nem úgy kell védelmezni, hogy azt gondoljuk: „hagyják békében az illető hatóságot, s ő is békén hagy minket”. A jogokat csak kiállással lehet megszerezni és bátorsággal megtartani. Audaces fortuna javat, timidesque repellit. „Íme, a hajthatatlan elszántság kiváltja a pap igazságos követeléseinek tiszteletét, a példa győzelmet aratott.” Így kell követelni ezentúl bármikor „a teljes egyenlőség jogának tiszteletét, mindaddig, amíg kiharcoljuk a politikai jogot is, ha összetartunk jogaink területén”.¹⁴

Egy másik adat szerint ugyanebben az esztendőben a Kolozs megyei gyűlésen harc nélkül sikerült a román nyelv teljes egyenjogúságát elfogadtatni. Vajda László javasolta, hogy ezentúl a megyegyűlések meghívóit a román tagoknak román nyelven adják ki. Javaslatát elfogadták annál is inkább, mivel a magyar nyelv mellett a román is jegyzőkönyvi nyelv volt. Ettől kezdve tehát a megyegyűlés román tagjai román nyelvű meghívót kaptak.¹⁵

1873-ban egy Arad megyei járásbíróslág Slavici román nyelvű kérését azzal utasította vissza, hogy a bíró nem tud románul. Slavici – a későbbi szerkesztő – ekkor még ügyvédjelölt volt, s mint ilyen, nem hagyta annyiban a dolgot. A felsőfokú bíróságok illetéktelennek mondták magukat a kérdés eldöntésére. Ekkor Pauler igazságügyminisztert a képviselőházban meginterpellálták. A miniszter válaszában sajnálkozását fejezte ki, amiért nem talál elég bírót, aki románul tudjon. E válasz után lassan-lassan más helyeken is kezdtek visszautasítani a román nyelvű beadványokat.¹⁶

A nemzetiségi törvény végrehajtásának első, szinte fizikai feltétele valóban az volt, hogy megfelelő román vagy románul tudó emberek legyenek a román lakossággal is bíró vármegyék bírói közigazgatási állásaiban. Mivel az idézett források szerint ebben az időben a bíróságoknál általában sok román volt, a román nyelvű kérések visszautasítása feltehetőleg azért történhetett, mert románul nem tudó új emberek elé kerültek. Minden valószínűség szerint valamelyik nemrég elhalt román bíró helyébe olyan magyart neveztek ki, aki nem tudott románul. Ebben az esetben ténylegesen a nemzetiségi törvény szellemének elhalványodásáról van szó, még ha kimondottan rosszakaratot vagy „magyarosítási” célt nem is tulajdonítunk a szóban forgó bíróságnak.

Mivel a hetvenes évek végétől, de főleg a nyolcvanas évek közepétől fogva a román írók és újságok azt panaszolták, hogy a nemzetiségi törvényt nem tartják tiszteletben, s ezért a román nyelv használata lehetetlenné válik, vegyük sorra a különböző helyeken valóban érvényesült román nyelvhasználat bizonyítékait.

Nyelvhasználat a falvakban

A nemzetiségi nyelv használatát a falvakban a törvény 20-24. §-ai biztosították. A rendelkezések szerint a községi tisztviselők „kötelesek” voltak a községbeliekkel azok nyelvét használni. A községi ügyvitel és gyűlések jegyzőkönyvének nyelvét a gyűlési tagok határozták meg. A községi feliratok vagy magánosok beadványainak nyelve az anyanyelv vagy az államnyelv lehetett.

A községi és vármegyei önkormányzat demokratikus elvénél fogva a községi tisztviselőket, valamint a vármegyeieket is maguk a községi és vármegyei lakosok választották. Ennek következtében ott, ahol volt megfelelő képzettségű román ember, és a községbeliek jogaik ismeretében ezekkel tudatosan éltek, a saját anyanyelv használatának biztosítása semmi akadályba nem ütközött. Ahol a községi gyűlés tagjai határozatilag kimondták, hogy a község hivatalos nyelve azontúl is román, ott a nyelvhasználat kérdése ezzel legtöbbször meg is oldódott. Ahol ezt akár a közgyűlési tagok tudatlansága, vagy hanyagsága, akár a vezetők – ahol nem románok voltak – rosszakarata, avagy vegyes lakosságú falvakban a más nemzetiségű lakók ellenkezése miatt nem tették meg, ott az anyanyelv írásbeli használata később nehézségekbe ütközött. Egy azonban bizonyos: a dualizmus korában a román községi tisztviselők a községbeliekkel mindvégig azok anyanyelvén beszéltek, s a községházán a román anyanyelvű községbeliek anyanyelvének használatát hivatalos tilalom nem akadályozta. Akár román, akár nem román jegyző volt is a falu élén: a hivatalos szóbeli érintkezésben a román anyanyelv használata nem szenvedett csorbát. A román újságok többségében ilyen természetű panasz vagy sérelem nem található.

A községi ügyvitel, a gyűlések jegyzőkönyvének és a feliratok, átiratok, valamint beadványok nemzetiségi nyelvének használata azonban már sok helyen nehézségekkel járt. Megtörtént ugyanis, hogy vegyes lakosságú megyében olyan alispánt választottak, aki nem tudott románul. Ez aztán néha megtanulta a nyelvet, néha nem. Utóbbi esetben magyar iratokat kívánt, mégpedig olyan községekből is, ahol román volt az ügykezelés nyelve. Ezzel azután megindult a harc a törvény betartása körül.

Slavicinál erről érdekes példát olvashatunk. Arad megyében a hetvenes évek közepén egy Tabajdi nevű ügyvédet választottak alispánnak. Ez nem tudott románul, s a tisztviselőktől magyar nyelvű aktákat követelt. Aki követelésének nem tett eleget, annak kellemetlenkedett, aki pedig kívánsága szerint járt el, azt dicsérte. Ópálos (Păuliș) község jegyzője, aki 1867 előtt nagy román volt, a kiegyezés után megváltozott és az alispán kedve szerint cselekedett. Emiatt a község lakosai panaszt tettek a jegyző ellen a vármegyénél. Innen maga Tabajdi ment ki a faluban helyszíni szemlére, ahol a lakosok Slavici-csal mint jogi tanácsadójukkal várták. A község lakói gazdagok voltak, az alispán nem imponált nekik. Ügyük igazságában bízva nem is félték tőle. Mikor a megye képviselője belépett a községházára és kalapját nem vette le, a falu egyik vezetője is feltette a magáét, s intésére a többiek is mind feltették a kalapjukat. A jegyző rájuk szólt ezért, de a falusiak nem voltak hajlandók a kalapot levenni. Ebben a légkörben kezdődött meg a jegyző elleni panaszok felvétele. Az alispán a panaszokat indokolatlanoknak találta. Slavici ekkor kifejtette, hogy a panaszok jogosak, mert a törvény nem változott meg, s a románok jogosan kérhetik saját anyanyelvükön az aktákat. „Ragaszkodom

hozzá – kiáltotta az egyik paraszt –, hogy az okmány, amit aláírok, ne olyan nyelven legyen írva, amit nem értek.” Szó szót követett, az alispán kiabálni kezdett, s a végén a parasztok megrohanták az alispánt. Ennek az ablakon kellett kíséretével együtt kiugrania, különben az élete is veszedelemben forgott volna. Hazaszaladt és azonnal katonaságot küldött a faluba a „lázas” miatt. De a katonák csöndet és nyugalmat találtak a helyszínen. Nagy nyomozás kezdődött, Slaviciot izgatásért idézték be, de a vizsgálóbíró felmentette. „Tabajdi összes erőfeszítései annál is inkább hiábavalók voltak – állapítja meg a történet hőse –, mivel ott még magyar körökben sem helyeselték eljárását a román nyelv használatát illetően.”¹⁷

A magyar bíróság és társadalom tehát nem helyeselte a román nyelvnek a közigazgatásban való visszaszorítását. Ezzel azonban a falusi románok fellépését indokoltak találta. „Még a legbuzgóbb magyar nacionalisták is – folytatja Slavici – kénytelenek voltak elismerni, hogy az alispánnak nem volt igaza, a közigazgatási tisztviselők pedig kötelesek a román nyelvet használni.”¹⁸ Ezt látva, Tabajdi szintén „kénytelen volt kijelenteni, miszerint megelégszik azzal, ha alárendeltjei a legfontosabb iratokat magyar nyelvre fordítják, hogy ő megérthesse azokat, midőn ellenőrzést gyakorol.” Így aztán egy ideig a falu vezetői románul és magyarul írták az okmányokat, mert az alispánnal békében akartak maradni. Később azonban ezt a kettős nyelvű írásbeli munkát nagyon megunták. Ezért lassanként itt is, amott is a jegyző és a bíró javaslatára a községi tanácsgyűlésen kimondták a határozatot, mely szerint jegyzőkönyvi nyelvnek a magyart választják.

„Így vették ki lassan-lassan a román nyelvet a közigazgatásból – írja Slavici –, úgyhogy lehetett azt mondani, nem a magyar kormány parancsolta a magyar nyelvet, hanem maguk a románok hagytak el saját nyelvük használatára vonatkozó jogokat.”¹⁹

Ilyen esetek a vegyes magyar–román lakosságú megyékben a hetvenes évek vége felé kezdtek általánosabban előfordulni, ott, ahol a magyarság nagyobb tömegei éltek. Arad, Bihar, Szatmár, Szilágy és Kolozs megye sok falujában kialakult előbb a magyar–román, később a magyar nyelvű ügyvitel gyakorlata. A törvényt durván nem szegték meg, mert a tisztviselőknek legtöbbször sikerült a falvak lakosságát rábírnival a magyar jegyzőkönyvi nyelv használatára, illetve ennek kimondására. Azonban nem kétséges, hogy itt a törvény szellemének fokozatos elhalványodása, majd megtagadása következett be.

Kérdés most már: miért került sor a törvény szellemétől való fenti elhajlásra, és miért nem torolták meg, illetve miért nem akadályozták meg a törvény „finom” áthágását? Hiszen nyilvánvalóan mindig voltak és lesznek emberek, akik a törvényeket nem tartják tiszteletben. Azonban, ha a károsultak erőteljesen védik jogaikat, és az illető társadalom, valamint államhatalom biztosítja a törvényellenes fellépő egyének megbüntetését, akkor a törvények mindenütt és mindenkor hatékonyak szoktak lenni.

A román–magyar viszonyt és a román sajtó anyagát ismerve, nem nehéz a fenti kérdésekre választ adni. A románság vezetői a nemzetiségi törvény tárgyalásakor kivonultak a képviselőházból. Több ízben kijelentették, a magatartásukkal világosan bizonyították, hogy Magyarország 1867-es alkotmányát, a dualizmust nem ismerik el. Mikor az alkotmány elleni tiltakozásuk sikerre vezetett, 1869-ben politikai passzivitásba kezdtek. Azaz tartózkodtak a képviselőválasztásoktól, képviselőket az országba nem küldtek, a magyar állam ellen pedig éles közéleti és sajtótámadásokat intéztek.

Ennek ellenére, amint láttuk, a magyar állam és hatóságai jó pár éven keresztül becsületesen biztosították a nemzetiségi törvény nyelvhasználati előírásait. 1868 után négy-öt éven keresztül, a hetvenes évek közepéig, a románoknak sok vonatkozásban – még a Tribuna szerint is – részleges közigazgatási és igazságügyi önkormányzatuk volt, az egyházi és közoktatási önkormányzattal pedig teljes mértékben rendelkeztek. Nyilvánvaló volt, hogy a magyarság ezt a nagyvonalú

nemzetiségi politikát bizonyos reményben kezdeményezte és gyakorolta. Mint Szilágyi Dezső, a későbbi igazságügyminiszter mondotta: „midőn megadtuk másajkú honfitársainknak mindazt, mit jogosnak és méltányosnak elismertünk, ezt ama feltevésben tettük, hogy viszont ők is megadják a magyar államnak, amivel minden polgára neki tartozik. Fájdalom, ebben csalódtunk. Nemzetiségeink nem becsülték meg a magyar nemzet nagylelkűségét, nem teljesítették azt, aminek ellenében nekik egyenlő jogokat adtunk. Ezzel pedig minket is felmentettek attól, hogy feltételezen elvállalt kötelezettségünket teljesítsük. Ha látnánk, hogy felhagyva ellenséges viselkedésükkel, külön törekvéseikkel, a magyar államhoz hűséggel alkalmazkodnak és ezzel megnyugtatnak, hogy nem ellenünk fordítják a kezükbe adott fegyvert: akkor mi is fogjuk tudni kötelességünket.”

Ám a román magatartásban ilyen változás sem a dualizmus első éveiben, sem később nem következett be. Şaguna érsek 1872-ben meghalt. Halála után senki sem akadt, aki a románságot a passzivitás meddő talajáról az együttműködés útjára vezette volna. A passzivista irányzat még ebben az évben újból megerősödött. A gyulafehérvári román konferencia ismét hitet tett a politikai passzivitás mellett, követelve Erdély önkormányzatát. Pár év múlva a magyar belpolitikai életben is döntő fordulat történt. Eötvös és Deák halálával meggyengült a kormánypárt. Ez, hogy az erősödő függetlenségi irányzattal szemben sikeresen felvehesse a küzdelmet, egyesült a Tisza Kálmán vezette balközéppel. Ezáltal Tisza Kálmán és az újonnan alakult liberális párt vette át az állam vezetését, ami a román kérdésben is, főleg pedig a nyelvhasználat kérdésében egyre érezhetőbb változást hozott.

Tisza Kálmán kormányában ugyanis a vitákban már 1848 körül szereplő központosító kormányzati rendszernek, a centralizmusnak több híve volt. Közülük leginkább Trefort közoktatásügyi miniszter emelkedett ki. Ezek a vármegyei önkormányzat feletti széleskörű lehetőségeit veszedelmeseknek tartották Magyarország jövője szempontjából. A románok békülékeny szándékaiban nem bíztak, s a nemzetiségi törvény nyújtotta lehetőségeket úgy tekintették, mint amelyekkel a nemzetiségek, így a románok is feltétlenül visszaélnék. Ezért nem léptek fel szigorúan ott, ahol egyes magyar hatóságok vagy egyének a törvény szellemét kijátszották. Sőt, egyes esetekben maga a kormány is szembefordult a törvény szellemével és betűjével, nem lévén barátja a passzivista románoknak. Igaza volt Străvoiu Miklós román ügyvédnek, aki 1878-ban a román választók megbízottainak szebeni értekezletén a passzivitás hátrányait összefoglalta. Kifejtette többek között, hogy a passzivitás a kormányt a románok elleni fellépésre kényszeríti. „A politikai passzivitás – állapította meg – minden kormány létjogát tagadja. A harcoló ellenféltől senki sem várhat előnyöket, hanem csak csapásokat. Az akció reakciót vált ki, az ütés visszaütést.”²⁰

Az 1877–78-as orosz–török–román háború alkalmával az országban kirobbant román tüntetések a kormány egyes tagjaiban megerősítették a már azelőtt is meglévő bizalmatlanságot. A román újságok 1867 előtt és után, különösen a hetvenes években nemegyszer világosan kifejezték Erdélynek Romániával remélt egyesülésére vonatkozó vágyaikat. A tizenegy éven keresztül megjelent Albina nevű román hetilap 1877. január 12-i utolsó számában, Magyarország fővárosában, olvasóinak többek között ezeket írta: „Nem lehetséges, hogy mindaz, amit az olvasók a lap hasábjain olvashattak, ne vert légyen gyökeret a román keblekben, mutatva az utat a babiloni rabságból az ígéret földje, Románia és Traján fájának uralma felé.”²¹ A sajtóiroda révén ezt a magyar kormánynak éppen úgy tudomásul kellett vennie, mint az 1877–78-as román tüntetéseket. Az előző fejezetben láttuk, hogy e tüntetések ott öltöttek nagyobb arányokat, ahol – mint Naszódon, Balázsfalván – a helység vezetősége teljesen román volt, és önkormányzatánál fogva azt csinált a városban, amit akart.

Ha – mint Puşcariu írja – a naszódi tüntetésről a hivatalosak nem is tudtak, minden biztonnyal kaptak jelentést a szebeni és brassói esetekről, hiszen ezek az ottani szászok és magyarok szeme láttára játszódtak le. Károly, román fejedelem, felesége és Brătianu János fényképei a román házakban mindenütt megjelentek a falakon. A román nők a romániai hadsereg egyik egységének formasapkájához hasonló sapkát kezdtek viselni, a budapesti egyetemi hallgatók pedig üdvözlő táviratot küldtek Brătianu román miniszterelnöknek.

A naszódi gimnázium két tanára könyvet írt a keleti háborúról, és ebben a magyarságnak a törökök iránti rokonszenvét a következőképpen jellemezte: „A magyarok a legkifejezőbb rokonszenvi érzéseket táplálják és tanítják a törökök iránt, akikkel ázsiai eredetük, barbárságuk, és a leigázott népekkel szemben bebizonyosodott zsarnokságuk révén rokonságban vannak.”²²

Ezek a tények ékesen beszéltek a románok érzéseiről és vágyairól. A magyar társadalom, a hatóságok és maga a kormány is növekvő ingerültséggel vett róluk tudomást. Ilyen előzmények után került sor néhány vegyes nemzetiségű megyében a falvak nemzetiségi nyelvhasználatára ismertetett folyamatra. Ugyancsak ebben leli magyarázatát az 1879:XVIII. törvény cikk a magyar nyelvnek mint tantárgynak a nem magyar tannyelvű tanítóképző és elemi iskolákban való kötelező tanításáról.

A román, vagy túlnyomóan román többségű megyék falvaiban azonban a régi helyzet nem változott. Fogaras, Beszterce–Naszód, Hunyad, Szolnok–Doboka, Brassó és Szeben vármegyék területén a román falvak lakói a nemzetiségi törvénynek megfelelően a községi irodában és a közgyűlésen anyanyelvüket használták. Ahol a községi ügyvitel nyelve román volt, ott a hirdetések, idézések, nyugták, értesítések, okmányok, jegyzőkönyvek – minden irat, ami a községekben a község házáról kikerült – kizárólag csak a falu lakóinak anyanyelvén, azaz románul voltak írva.

Láttuk, e megyékben a jegyzők nagy része román volt, a vármegyei vezetőség tagjai között és a szolgabírói karban ugyancsak tekintélyes számban voltak románok. Így az önkormányzat védelme alatt az anyanyelv használatát sem érthette bántódás. Láttuk, Fogarason a megyei közigazgatási bizottság azért szavazta le a jegyzői fizetésekre vonatkozó javaslatot, mert a fogarasi román jegyzők magyarul egyáltalán nem tudtak, s a bizottság nem akarta engedni, hogy emiatt a kormány hatásköre alá kerüljenek.²³ De ha a román jegyzők magyarul nem tudtak, akkor a községi ügyvezetés nyelve nyilvánvalóan csak román lehetett. A többi román többségű vármegyében hasonló volt a helyzet.

Ahol nem román nemzetiségű jegyző került a község élére, a jegyzői szigorlatra vonatkozó szabályrendelet értelmében annak is tudnia kellett a község lakóinak nyelvén. A szigorlatot a jelölteknek a megyei vizsgálóbizottság előtt kellett letenniük. A bizottságban az alispán, a tiszti ügyész, az árvaszéki elnök, az adófelügyelő és a tanfelügyelő foglalt helyet. Láttuk, hogy jó néhány helyen ezek éppen románok voltak. A szigorlat írásbeli és szóbeli volt. A szóbeli nyilvánosság előtt zajlott le.

„A szigorlat – olvassuk a szabályrendeletben – a szigorlónak az állam hivatalos nyelvén felül, a törvényhatóság területén divatozó és kérvényében megjelölt más nyelvben való jártasságára is kiterjed [...]. A képességi bizonyítványban [...] kiemelendő, hogy nyelvismerténél fogva minő jegyzőkönyvi nyelvvel bíró községben alkalmazható.”²⁴

Tehát ha valamely faluban – mint láttuk az előző fejezetben a jegyzőválasztások példájából – nem román volt a jegyző, az gyakran csak azt jelentette, hogy törvényes képesítésű román pályázó nem akadt. Ellenben a nép nyelvén mindenki beszélt, s a község már megállapított jegyzőkönyvi nyelvének használatát nagyon nehezen változtathatta meg.

A román anyanyelvnek a községekbe való szabad használata lényegében mindvégig az ismertetett módon érvényesült az egész dualizmus korában. A kilencvenes években még itt-ott bevezették a magyar jegyzőkönyvi nyelvet. Mint az alábbi adatokból világosan kiderül, nagyobb változás és elhajlás azonban nem történt.

A századforduló óta egyes román vezetők erőteljes mozgalmat indítottak az erdélyi románság politikai aktivitása érdekében. Először az 1896-ban alapított aradi Tribuna Poporului című napilap, majd a szászvárosi Libertatea című hetilap fogott hozzá 1902-től kezdve a tömegek ezirányú meggyőzéséhez. Az e lapok mögött álló román értelmiségiek belátták a passzivitás rossz következményeit. A passzivitást mindenekelőtt azért utasították el, mert behatolt oda is, ahol nagy jogfeladást idézett elő: tudniillik a vármegyei és községi életbe. A parlamenti választásoktól való tartózkodás lassanként a megyékben és a falvakban is érvényesülni kezdett. A román értelmiség nem járt el a megyegyűlésekre, elhanyagolta a községi dolgokat, s ezzel elmulasztotta a falvak lakóiban tudatosá tenni a megadott nemzeti és állampolgári jogok értékét. „A mi passzivitásunk leggyászosabb következménye az volt – állapítja meg a szászvárosi újság –, hogy kimondása következtében megfosztottuk magunkat a legalkalmasabb eszköztől, mely által népünknek politikai iskolát nyújthatunk, és egyéni nemzeti jogait öntudatosan ismerő állampolgárt faraghatunk belőle.”²⁵ A nyelvhasználat biztosítása érdekében a hetilap szerkesztősége rögtön megkezdte munkáját. Sorozatos cikkekben ismertette, mire van joga a törvény alapján a román falunak. Rámutatott arra, hogy csak ott lehetett a román nyelv helyett más nyelvet választani jegyzőkönyvi nyelvnél, ahol a románok tudatlanok vagy hanyagok voltak, s így nemtörődömségükkel maguk idézték elő saját anyanyelvük szabad használatának korlátozását. A lap szívósan folytatta munkáját: korholta, szidta – de ugyanakkor bátorította és buzdította a románokat jogaik erőteljes érvényesítésére. A politikai aktivitás 1905-ben történt kimondása után még nagyobb lendülettel ostorozta a nyelvhasználati jogok gyakorlásában megnyilvánult román nemtörődömséget. „Így tettünk mi, románok – írta 1907-ben –, s azokat a részletjogokat, melyeket a nemzetiségi törvény a községben, megyében stb. nyelvünknek adott, majdnem mindeniket önként hagytuk el.”²⁶ A román hetilap fellépése nem volt eredménytelen. Sok helyen a román községek vezetősége új határozatot hozott, melyben kimondta a román ügyviteli és jegyzőkönyvi nyelv bevezetését. Így cselekedtek többek között az Arad megyei Sikló (Șiclău) községben. Itt a lakosok kilenczede román volt, a többi magyar. Régebben az egyik jegyző ravaszsága miatt a falu jegyzőkönyvi nyelvül a magyart választották. A községi képviselőtestület majdnem tiszta román lévén, 1910-ben kimondotta, hogy ettől kezdve a község hivatalos nyelve minden vonatkozásban a román. A szászvárosi hetilap az eset kapcsán ismét korholta azokat a községeket, ahol nem így jártak el, többek között azt a mintegy tíz Hunyad megyei községet, ahol a hivatalos ügyvitel nyelve magyar volt.

„Ilyesmit csak ott lehet tenni – állapította meg a cikkíró –, ahol az emberek gyengék. Ahol nem, ott kényszeríthetik a községi vezetőket, hogy nekik csak román nyelvű idézéseket, csak román nyelvű nyugtákat adjanak, és a gyűlésekről csak román nyelvű jegyzőkönyvet vezessenek.”²⁷ 1912-ben majdnem szóról-szóra ismételte a már évekkal azelőtt hangoztatott korholást: „Azoknak a jogoknak legnagyobb részét, melyeket még ma is biztosít a törvény nekünk a közéletben, különösen a községekben és a megyékben, saját hanyagságunk miatt veszítettük el.”²⁸

A szászvárosi román hetilap érdekes, korholó, szeretettel szidalmazó és bátorító célzatú folyamatos tevékenysége kapcsán tett megállapításaiból nagyjából elég tiszta képet kapunk a román nyelvhasználat helyzetéről. Az elszórt adatokat és az apró cikkek megállapításait csoportosítva, rögzíthetjük a román falvak nyelvhasználatának képét az első világháború kitörése előtti évekből. Eszerint a magyarok iránt bizonyára nem nagy szeretettel viseltető

román forrás szerint az első világháború előtti években Szeben megyében, Brassó megye egyes részein, Beszterce–Naszód, Hunyad és Fogaras vármegyék területén a román falvakban a jegyzőkönyvi és ügyviteli nyelv a román volt. Más szóval, e falvakban a lakosok minden okmányt, idézést, értesítést, nyugtát román anyanyelvükön kaptak kézhez. A községi gyűlések jegyzőkönyveit pedig csak román nyelven vezették.

A szászvárosi lap a fentieket olyan formában állapította meg 1912-ben, hogy már csak ezekben a megyékben van ez így, mert „elődeink hanyag és meg nem értett célja [a passzivitás] miatt sok jogunkat elveszítettük”. Majd így folytatja: „1868-ban szavazták meg a nemzetiségi törvényt, mely nekünk mégis csak szép jogokat adott a községben és a vármegyében. Mi pedig – állapítja meg újból – helyett, hogy azokat alapnak és kezdetnek tekintettük volna, melyen erősen állva harcolunk amaz alap kiszélesítése és újabb jogok kicsikarása érdekében, úgy, hogy ma kétszer annyi jogunk legyen, mint amennyit az a törvény adott nekünk – engedték, hogy kezünkben azok is kialakuljanak, amelyeket nekünk adtak.”²⁹

A Libertatea által megállapított román nyelvhasználati térkép szerint a fenti öt vármegye falvaiban 1912 körül a román nyelv hivatalos nyelv volt. Magyar hivatalnokok és akkori források szerint még más megyékben is volt román nyelvű ügyvitel. Így Kolozs, Szolnok–Doboka, Temes–Torontál, Arad, Krassó–Szörény és Máramaros vármegyék egyes falvaiban. Kétségtelen, hogy – amint a fenti adatokból kiderül – sok helyen kijátszották a törvény rendelkezéseit, s a román falvak tekintélyes része akár előjáróinak hanyagsága, akár a magasabb rangú tisztviselők nyomása következtében nem élhetett a törvényben biztosított anyanyelvi jogokkal. Ámde másrészt ugyancsak meg nem cáfolható román források bizonyítják, hogy öt nagy erdélyi vármegye területén a román falvakban mindvégig, az egész dualizmus korában megmaradt a román ügyviteli nyelv kizárólagossága.

Minden valószínűség szerint – különösen a román nemzetiségű tisztviselők, bírók, orvosok, közigazgatási tisztviselők léte mutat erre – más megyék falvaiban is hasonlóan érvényesült a román nyelv hivatalos jellegű használata.

Nyelvhasználat a megyékben és a felsőbb hatóságokhoz intézett kérésekben

Mint láttuk, a román többségű megyék azon községeiben, ahol az ügyvitel románul történt, a román nyelven beadott kérelmek joga vitán felül állott. Ahol az ügyvitel nyelve nem a román volt, de a jegyző tudott románul, a román nyelvű kérés elfogadása és elintézése a jegyző törvényben előírt kötelességei közé tartozott.

A román többségű megyékben a román nyelvű kérések jogát legtöbbször elismerték. Ez a jog egykori adatok szerint valószínűleg érvényesült Hunyad, Szeben, Brassó, Fogaras, Beszterce–Naszód, Krassó–Szörény, sőt Arad vármegyében is. Ezekben a megyékben ténylegesen elfogadták a román nyelvű kéréseket. Láttuk, hogy 1914-ben a vármegyei tisztviselők közt a román megyékben mindvégig voltak magasabb állású román nemzetiségű hivatalnokok, szolgabírák, még az első világháború alatt is. Ahol a magyar tisztviselők nem tudtak románul, ott az ilyen nyelvű kéréseket a románul tudó tisztviselőknek osztották ki elintézésre. Sőt 1906-ban Temes vármegye alispánja egy román nyelvű tanfolyamot kezdeményezett a vármegyei tisztviselők részére. A tanfolyam öt hónapig tartott, 40 vármegyei tisztviselő vett részt rajta. Azért kezdtek románul tanulni, hogy a román népet megértsék. A tanfolyamot Mihuşa Sándor tartotta, aki a temesvári magyar állami tanítóképző tanára volt.³⁰ A felsorolt megyékben a román felekezeti iskolaszékek román nyelvű beadványait éppen úgy elfogadták, mint a magánosok egyéni célú román nyelvű kéréseit. Érdekes bizonyosságot olvashatunk erre vonatkozólag. 1910-ben Hunyad megye vezetősége a román

felekezeti iskolák tanítóinak fizetéséről adatokat kért az egyes egyházközségek iskolaszékétől. A szászvárosi hetilap e leirattal kapcsolatban útmutatást közölt az eljárás módjáról. „Abban a levélben – állapítja meg a lap – a megyei vezetőség azt írta, hogy ha az iskolai bizottság olyan okmányokat terjesztene fel, melyek nem magyar, hanem más nyelven vannak írva, csatolják oda azok magyar fordítását is.” Ezt a leiratot némely papok félreértve, minden iratot magyarul küldtek fel. Az újság cikkírója megróttá ezért az illetőket. Kifejtette (a lap szerkesztője, Moța esperes, tagja volt a megyegyűlésnek), hogy a megyei vezetőség azért kérte az okmányok magyarra fordítását is, mert a szóban forgó okmányok a tanítók pesti nyugdíjalapjához mennek, s ott biztosítani kell a megértést. „Mikor azonban én mint elnök [parochiális elnök] felelek a megyének az ő kérésére, és írok, hogy íme, teljesítem azt, amit tőlem a megnevezett átirattal kért, akkor ezt a hozzá, a megyéhez szóló írást neki csak románul írom.³¹ Mert a megyénél a román nyelvet elfogadják,³² és nekik nincs joguk azt kérni, hogy magyarul írjak.” Pesten is kellene, hogy legyen minden központban románul tudó vezető. Ma még azonban, az újság szerint a túrhetetlen pesti politika miatt nem ez a helyzet.

„A megyével és a megyei iskolafelügyelőkkel való érintkezésben azonban a parochiális bizottságok mint iskolaszékek vigyázzanak arra, hogy csak románul írjanak, mert másként ők maguk tapossák lábbal egyházuk hivatalos nyelvének jogát.”

Ahol nem fogadnák el az iskolaszék román átiratát, oda küldjék azt a konzisztóriumon keresztül.³³

Ugyanebben az évben a román hetilap még egy másik érdekes, nyelvhasználatra vonatkozó kérdést is boncolgatott. Ez a szolgabírónak beküldött jelentés, illetve kimutatás nyelve volt. Az egyik szolgabíró jelentést kért az egyházi iskolák könyvtárainak állapotáról. Egyik román pap jelentését az egyház hivatalos nyelvén, románul írta meg, borítékba tette, románul és magyarul megcímezte és elküldte. Mivel a többi román papok legtöbbszörre magyar nyelvű jelentést küldtek, a szolgabíró szemrehányást tett a románul író papnak, s azt is kifogásolta, hogy a címzésben a magyar cím kisebb betűkkel van írva. A Libertatea öntudatosan utasította vissza ezt a szolgabírói fellépést. „Íme, milyen mértékben nőttek meg a román nyelvünk iránti elviselhetetlen magyar gyűlölködés szarvai” – kezdte meg az eset bírálatát. Majd így folytatta: „A borítékon lévő magyar nyelvű szöveget nem tényleges címként írták oda, hanem csak mint fordítást azon postai alkalmazottak számára, akik nem értenék a román címet. Az tehát csak a román címzés zárójelje. Ennél fogva nem hiba, ha azt kisebb betűkkel írjuk, vagy éppen zárójelbe tesszük. Ezért figyelmeztetni egy papot – tisztviselő részéről tudatlanság és undorító sovinizmus bizonyítéka” – írta a lap, mely a cikket ezzel a címmel közölte: „Egy szolgabíró merészsége a román nyelv jogának megtámadására vonatkozólag”.³⁴

A századfordulóra a budapesti minisztériumokhoz is lehetett román nyelvű felterjesztést és kérést intézni. 1885-ben a brassói román kereskedelmi iskola igazgatósága az érettségi vizsgára javasolt írásbeli tételeket csak román nyelven terjesztette fel a magyar közoktatásügyi minisztériumhoz. A felterjesztés hivatalos úton, a szebeni román érsekség konzisztóriumán keresztül történt. A konzisztórium felterjesztette ugyan a román tételeket, de írt az iskola vezetőségéhez, és magyar fordításban is kérte azokat. Valószínűleg attól tartott, hogy a minisztérium visszautasítja a román nyelvű felterjesztést. Azonban nem így történt. Amíg a konzisztórium és a brassói iskola között ez a levélváltás lezajlott, azalatt a magyar vallás- és közoktatásügyi minisztérium a felterjesztett, kizárólagosan román szövegű tételeket jóváhagyva vissza is küldte. „Ami azt jelenti – állapította meg az eset miatt az érsekséget korholó román lap –, hogy nem a kormány erőszakolta a magyar nyelvet, hanem a konzisztórium ment messze a túlbuzgóságával.”³⁵

A másik adatot egy szászvárosi lapban olvashatjuk. Eszerint Moța János, a Foia Poporului munkatársa egy törvénytelennek tekintett határozatot román nyelven – tehát nem román–magyar szöveggel – 1895-ben a magyar belügyminisztériumhoz megfellebbezett. A minisztérium a román kérvényt lefordította magyar nyelvre és kedvezően elintézte.³⁶

Ha meggondoljuk, hogy ez az eset a memorandum-pör feszült korszakában történt, a magyar belügyminiszter eljárását igen figyelemre méltónak tekinthetjük.

A hatóságokkal való román nyelvű levelezés kérdésében ugyancsak érdekes volt a magyar közoktatásügyi minisztérium – éppen Apponyi – döntése 1908-ban. Az Astra nevű román egyesület által fenntartott nagyszebeni román polgári leányiskola vezetősége a tanfelügyelővel román nyelven levelezett. Ezt a tanfelügyelő kifogásolta, mire az Astra a miniszterhez fordult jogorvoslatért. A magyar közoktatásügyi miniszter megengedte, hogy az iskola a tanfelügyelővel és más magyar hatóságokkal párhuzamosan román–magyar nyelven levelezzen.³⁷ A román nyelvű beadványok elfogadásának és kedvező elintézésének 1914-ben is megvolt a személyi és tényleges lehetősége, hiszen amint az idézett román kalendárium kimutatásából láttuk, minden magyar minisztériumban volt román nemzetiségű tisztviselő.³⁸

Nyelvhasználat a megyegyűléseken és a városi hivatalokban

Még érdekesebben alakult a román nyelvhasználat helyzete a megyegyűlésekben és a városi hivatalokban. Az előbbi adatokból láttuk, hogy a kiegyezés utáni évtizedekben sok helyen teljesen zavartalan volt a nemzetiségi törvény által biztosított anyanyelvhasználat. Az erdélyi románok vezetői azonban a politikai passzivitást néhol a vármegyegyűlésekre is kiterjesztették. Ennek következtében sokszor távollétükkel tüntettek a megyegyűlésekben, ahol lassanként megszokták, hogy nincsenek ott, és azt, hogy az ott felvetett kérdésekhez csak magyar vagy német nyelven szólnak hozzá. Mikor azután a románok időnként mégis megjelentek a gyűléseken és anyanyelvükön beszéltek, gyakran félbeszakították őket. Am ahol a románok bátran védelmezték jogaikat, ott legtöbbször sikerült azokat a gyakorlatban érvényesíteni. Az újságokban sok példát találunk erre a dualizmus egész korszakában.

1884 tavaszán Lugoson, a Krassó–Szörény megyei törvényhatósági gyűlésen érdekes jelenet játszódott le. A napirenden két állás betöltése szerepelt. A gyűlésen a magyar tagok voltak többségben. Mikor a jelölőbizottság kiküldése szóba került, a kisebbségben lévő románok követelték, hogy az ő jelöltjük, C. Brediceanu is legyen benne a bizottságban. A magyar többség a követelést nem akarta elfogadni. Erre a románok óriási lármát csaptak. Az elnöklő főispán kiabált, rázta a csengettyűt, dühbe jött, de nem tudott csendet teremteni. Ekkor valaki magyarul hangosan rendreutasította a torkuk szakadtából kiabáló román tagokat. A magyar felhívásra Popovici, a megyegyűlés egyik román tagja így szólt a főispánhoz román nyelven: „Beszéljen románul, mert mi nem tudunk magyarul.” A főispán azt felelte, nem ő, hanem Schönfeld jegyző volt az, aki rendreutasította a románokat. Popovici most a következőket mondotta: „Mi úgy tudjuk, Ön a főispán, s egyúttal a megyegyűlés elnöke is. Mivel a jegyzőkönyvi nyelv a román, beszéljen románul.” A főispán hallgatott. Popovici folytatta: „Beszéljen románul. Ha nem tud, akkor nincs abban a helyzetben, hogy betölthesse ezt az állást, amellyel a megyegyűlés vezetése is jár, amelynek nyelve a román is.” A további vita folyamán egyik román tag magyarul kijelentette, hogy hiába minden, a románok nem engednek. Az esetet ismertető román újságcikk szerzője nem kis elégtétellel állapította meg, hogy „a határozott és férfias kijelentések, valamint az egyre lármásabb kiabálások” hatására a főispán engedett, és elfogadta Brediceanut a jelölőbizottságba.³⁹

Az egykorú román beszámoló szerint tehát Lugoson a román megyegyűlési tagok nemcsak anyanyelvükön beszéltek, hanem a törvényre hivatkozva a főispánnal szemben egyenesen támadó hangot használtak. Anyanyelvük használatát a megyegyűlésen senki sem akadályozta. Ugyanez volt a helyzet 1890-ben a tordai megyegyűlésen is. Itt a januári megyegyűlés előzetes tárgysorozatában szerepelt az EMKE nevű egyesület segélyezésének ügye. A román tagok előzőleg megegyeztek a közös fellépés alapelveiben. Így a január 28-i gyűlésen a románok nevében Rațiu – az újság szavai szerint – „a mi hangzatos román nyelvünkön” elmondott beszédében tiltakozott az egyesület segélyezésének tárgyalása ellen.⁴⁰ A tiltakozás eredményes volt, a kérdést levették a megyegyűlés napirendjéről. Több más megyegyűlésen a kérdésben hasonló román álláspont érvényesült.

A román nyelvű felszólalások ügye – román forrásból megállapíthatóan – a századforduló idején megyék szerint a következőképpen állott:

„Beszterce–Naszód vármegyében – írja dr. Moldovan Valér – magától értetődő dolog, hogy a megyegyűlésen mindenki az anyanyelvén beszéljen.”⁴¹ Ugyanígy van még azokban a vármegyékben is, ahol három nemzetiség él (tehát Brassó, Nagykovács és Szeben vármegyékben). Itt a megyegyűléseken minden tag anyanyelvén beszél. A második csoportba tartoznak azok a vármegyék, ahol a magyar többséggel szemben erőteljes kisebbség van. Ezek Hunyad, Krassó–Szörény, Arad és Alsó-Fehér megyék. (Össze nem tévesztendő: itt nem a lakosság nemzetiségei szerint való többségről, hanem az úgynevezett törvényhatósági tagok nemzetiségi többségről van szó.) Ezekben a megyékben „a románok részben már biztosították” nyelvük használatát.

A harmadik csoportba tartoznak azok a megyék, ahol a románok elenyésző kisebbségben vannak. Itt a nyelvhasználati jog másodrendű kérdés: a fő cél a közigazgatás ellenőrzése és a hivatalnoki visszaélések megbélyegzése.

Az idézett összefoglaló cikkből elég világosan kiderül a román nyelvhasználati kérdés állapota a vármegyékben. A századforduló utáni években tehát a nemzetiségi törvény alapján a román törvényhatósági tagok románul beszéltek Brassó, Szeben, Beszterce–Naszód, Nagykovács, Arad, Krassó–Szörény és Hunyad vármegyében. Harcok voltak még Alsó-Fehér és Szolnok–Doboka vármegyében. Ahol a román nyelvhasználat előszóban biztosítva volt, ott a román nyelv egyúttal jegyzőkönyvi nyelv is volt, azaz a magyar vagy német szöveg mellett román nyelven is felvették a jegyzőkönyvet.

Rendkívül érdekes volt az anyanyelv törvényben biztosított jogának gyakorlati érvényesítése Déván és Désen, Hunyad és Szolnok–Doboka vármegyék törvényhatósági gyűlésein. A kiegyezés után mindkét helyen hosszú ideig románul beszéltek a román tagok. A passzivitás miatt később e joggal ténylegesen legtöbbször nem volt kinek élnie, mivel a román tagok távol maradtak az ülésekről. Emiatt az anyanyelven való felszólalás joga feledésbe ment.

A századforduló táján megélénkült aktivista irányzat képviselői elsősorban a megyegyűléseken akarták az anyanyelven való felszólalás jogát ismét biztosítani. Ezért 1901-től kezdve egyre gyakrabban szólaltak fel anyanyelvükön. Hunyad és Szolnok–Doboka megyék székelyei, Déva és Dés csakhamar érdekes viták színhelyei lettek. A gyűlés magyar tagjai közül egyesek nem akarták megengedni, hogy ott, ahol hosszú ideig csak magyar szó hangzott, más nyelven is beszéljenek. Ám a románok tiszteletre méltó kitartása, és a megyei vezetőség törvénytisztelete nemsokára biztosította a nemzetiségi törvény érvényesülését.

Déván három év alatt a román nyelvhasználat újbóli gyakorlatát és elismerését sikerült biztosítani. 1901-ben főleg dr. Vlad Aurel, az aktivista irányzat egyik fő képviselője beszélt románul a Hunyad megyei gyűlésen. Egyik ilyen alkalommal pár közgyűlési tag odakiáltott: „magyarul”. De akkor az elnöklő főispán „közbelépett Vlad dr. érdekében, s kérte a magyaro-

kat, hagyják őt románul beszélni, mert erre joga van”.⁴² A szónok ezután nyugodtan befejezte román nyelvű beszédét. A következő évben, 1902-ben már sok román csak románul beszélt a dévai és más megyegyűlésen. Ezt a tüntetésszerű fellépést a szászvárosi újság így indokolta meg: „Mennyi román tagja van a megyegyűléseknek, ügyvédek, orvosok, papok stb., akik tudnak magyarul, de a gyűléseken csak a mi román nyelvünkön beszélnek! Nem azért, mintha magyarul nem tudnának, hanem mivel a törvény jogot ad nekik az anyanyelvükön való beszédre, eme fellépésük által meg akarják adni azt a tiszteletet, ami a nép nyelvét megilleti, melyet ők ott képviselnek.”

Aki ezt a jogot akadályozni akarja, az nem más, mint az istentelen és durva sovinizmus képviselője.⁴³ 1903-ban már a Hunyad megyei román megyegyűlési tagok bizonyosok voltak abban, hogy anyanyelvük szabad használatát és ennek jogát véglegesen sikerült biztosítaniuk. Ebben az évben az október 20-i gyűlésről a következő beszámoló jelent meg: „Láttuk a főispánt, amint tekintettel volt arra a tényre, hogy egy majdnem egészen román megye élén áll, és maga utasította vissza azoknak a türelmetlen egyéneknek a próbálkozásait, akik ott tiltakoztak a román felszólalások ellen. A türelmetlen sovinizta hullám alulról felfelé indult, szolgalelkű, csúszómászó, alattomos elemektől, akik hülye ordításokkal a megyei vezetőségre hatást akartak gyakorolni, – a mérsékelt irányzat pedig, amely a jogtiszteletet és a sovinizta hullám visszautasítását képviseli, felülről jött”. Az alispán egyszer az „oláhok” kifejezést használta beszédében. – „Románok, nem oláhok! Nevezzen minket eredeti és törvényes nevünkön! Ne provokáljon! Utasítsák rendre!” – kiáltottak és tiltakoztak a románok kórusban. Az alispán „kissé elpirult és megzavarodott ettől a tiltakozástól, melyre a románok részéről nem számított, és a tiltakozás elcsendesedése után tovább folytatva beszédét, azután csak a »román« elnevezést használta.” Az érdekes ülést a főispán ezekkel a szavakkal zárta be: „Szívből köszönöm mindkét nemzet képviselőinek a színvonalas vitákat, és még egyszer kijelentem, hogy midőn a gyűlési tagok anyanyelvük jogát érvényesítik a megyegyűlésen, én nem fogom hagyni, hogy ezért őket megzavarják.”

A főispán a nyilatkozatot azután tette, hogy elhallgattatta azokat, akik Morariu román esperes beszédét meg akarták zavarni. Ezt a próbálkozást a beszámoló ekképpen örökítette meg: „Morariu esperes beszéde alatt a mamelukok másodszer is próbát tesznek, hülye »hazafiságukkal« félbeszakítva a nyugodt szónokot – »Magyarul, nem értjük!« kiáltásokkal. A főispán rendreutasítja a kiabálókat: »Csöndet kérek! Ha joga van anyanyelvén beszélni, meg kell hallgatnunk!« – A mameluk csapat behúzza a farkát és hallgat.”⁴⁴

Miután Déván és Hunyad megyei közgyűlésen a román nyelvhasználat jogát így sikerült érvényesíteni, a Szolnok–Doboka megyei románok is hasonló fellépést határoztak el Désen. Az első ilyen próbálkozást itt dr. Mihali Tivadar ügyvéd tette, aki ekkor már több mint egy évtizede a hazai román nemzeti komité és a bukaresti románok vezető körök titkos összekötő tisztje volt. Mihali első beszéde botrányba fulladt. A nagy tiltakozás és kiabálás miatt nem folytathatta román nyelvű beszédét. „Mihali doktor úr szép fellépése és különösen a román nyelv – írta a szászvárosi lap – csúnyán megbosszantotta a sovinizták füleit, akik óriási lármát csaptak! Mihali doktornak a románok élénken gratuláltak fellépéséért.”

Majd így folytatta a tudósító: „Ha bosszantja őket [a magyarokat] a mi beszédünk, alkalmazzuk és gyakoroljuk nekik állandóan a fülükbe hangoztatva, amíg hozzászoknak.”⁴⁵ Az első próbálkozás felett elmélkedve a lap egyrészt megállapította a dési magyarság egy csoportjának tárgyilagosságát, másrészt a passzivitás felelősségét a botrány előidézésében. „A sovinizták mellett sok magyar nyíltan elismerte a román jogát, hogy anyanyelvükön beszéljenek.”⁴⁶ A botrány a Telegraful Român szerint „A román passzivitás eredménye volt” – írta

és ismerte el a Libertatea. A passzivitást a parlamenti síkról oda is átvitték, ahol semmi helye nem volt, tudniillik a megyékbe és a községekbe. Így a magyarok elszoktak a románok jelenlététől és joguk érvényesítésétől. Most az aktivitás hulláma miatt érthetően felháborodtak.⁴⁷

Az első próbálkozás után nemsokára Désen is elismerték a románok nyelvhasználati jogát. A megyegyűlési tagok következő üléséről már így írt a Libertatea: „Szolnok–Doboka vármegyénk január 29-i, úgynevezett téli gyűlésén a román nyelv kiharcolta jogát.” E gyűlésen már nem Mihali, hanem dr. Vaida Sándor román földbirtokos és orvos, a későbbi Nagy-Románia többszöri miniszterelnöke tartotta beszédét román nyelven. Beszéde elején egyesek ismét kiabálni kezdtek, „de a főispán ismételt felszólítására akarva, nem akarva elcsendesültek, egy kis részük pedig elhagyta a termet. A többiek csöndben, sőt mintha tetszéssel hallgatták volna anyanyelvünk harmonikus hangját. Mert a megyegyűlés majdnem összes tagjai beszélnek vagy értenek román nyelven.” Így vélekedett az esetről az aktivista román hetilap, amely kivonatossan Vaida beszédét is összefoglalta. És miről beszélt Vaida? A románok lojalitásáról, a sovinizta magyar sajtó befolyásáról, mely miatt a magyarság a románokat irredentáknak tartja. Vaida kikelt e „rágalom” ellen. Hangoztatta, hogy a románság egész múltjában egyetlen irredenta esetet sem tudnak bizonyítani, ami egészen természetes. „Mert – állapította meg erőteljes hangon, a bizonyára néminemű befelé érzett iróniával – ebben a hazában még egyetlen irredenta román sem született, aki valamely idegen kormánnyal összeköttetésben lett volna, avagy bármit is kezdeményezett volna Magyarország érdekei ellen.”⁴⁸

Ettől fogva a román lakosságú megyék gyűlésein a román tagok mindvégig anyanyelvükön beszélhettek. Ezt a tényt az újságok rendszeres beszámolóí bizonyítják. Itt-ott időnként még akadtak türelmetlen közbeszólók, de a román nyelvhasználat jogát többé nem vitatták el a megyegyűléseken. Volt olyan román, aki néha magyarul is elmondta véleményét. Máskor csak románul.

1910-ben dr. Vlad Aurel a dévai megyegyűlésen román nyelvű beszédének elmondása után véleményét magyar nyelven is kifejtette. A közgyűlés magyar tagjai ezért megéjlenezték.⁴⁹ Legtöbb helyen azonban a román szónokok nem voltak ilyen figyelmesek. Így például Aradon a megyegyűléseken sokszor szándékosan sértő kifejezéseket használtak a főispánnal szemben, tudván, hogy az nagyon keveset ért románul. 1913-ban emiatt nagy szócsaták zajlottak le a megyegyűléseken. A román szónokok gyakran „csak azért is” románul beszéltek, hadd „pukkadjon” mérgében a főispán. Az egyik ilyen tüntetésszerű román felszólalás-sorozatot szászvárosi román forrásunk e szavakkal ismertette: „A sok román nyelvű felszólalás révén Arad megye székháza ezúttal többet és élénkebben visszhangzott a román beszédétől, mint más alkalmakkor, bizonyítva, hogy a román nyelv itt is otthon van, noha a megye fejének van arca azt mondani, hogy ő nem érti azt.”⁵⁰

A fenti adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a románok a megyegyűléseken a nemzetiségi törvényben biztosított anyanyelvhasználatot, a passzivista időszak kivételével a legtöbb román lakosságú megyében, a megyei vezetőség védelme alatt, mindvégig gyakorolták.

A román nyelv használata a városokban és a városi hivatalokban legtöbb helyen olyanformán történt, mint a megyegyűléseken. A megyeszékhely-városokban: Besztercén, Brassóban, Szébenben, Déván, Aradon, Lugoson, Temesváron, Désen az ott lakó románok éppen olyan féltékenyen őrködtek anyanyelvük használati joga felett, mint a vármegyegyűléseken.

A román többségű városokban, mint Balászfalván, Naszódon a román hivatalos nyelv magától értetődő dolog volt. Itt a magyaroknak is románul kellett beszélniük a hivatalokban, és román nyelven kellett kéréseiket a város vezetőségének benyújtani. Lugoson és Karánsebesen a város vezetőségének többsége még 1914-ben is román nemzetiségű lévén, a román nyelvhasználat itt is biztosítva volt. Sok helyen nehézségek merültek fel az írásbeli kérések

nyelve körül. Ebben a kérdésben nem mindig érvényesült a nemzetiségi törvény előírása. Besztercén, Medgyesen, Segesváron, Szebenben az erőteljes szász többség sokszor nem vette tekintetbe a román lakosság anyanyelvi jogát. Besztercén például a szász jelleg kizárólagossága egy időben annyira érvényesült, hogy a városi tanács az utcanevek jelzésére csak német nyelvű táblákat csináltatott,⁵¹ mintha a városnak magyar és román lakosai nem is lettek volna. A többi szász többségű városban az utca nevét rendszerint három nyelvű táblákon jelezték. Szászvárosban a három nemzetiségi nyelv egyenlő használatának biztosítására a szászok, magyarok és románok megegyezést kötöttek. Ennek értelmében városi hivatalnok csak olyan valaki lehetett, aki teljesen ismerte mindhárom nyelvet, még pedig szóban és írásban egyaránt. A városi hivatalokban mind a három nyelvnek egyforma használati joga volt. Mindenki az anyanyelvén beszélt, kért és kapott felvilágosítást; bármelyik nyelven írt kérvényt el kellett fogadni a hivatalokban, és azokra a kérelmezők anyanyelvükön kaptak választ. A városi tanács ülésein minden tag anyanyelvén beszélt, a javaslatokat és jelentéseket pedig azon a nyelven kellett a jegyzőkönyvbe felvenni, amelyiken azt a felszólaló megtette.⁵²

A városi nyelvhasználat kérdése tehát sok helyen teljesen megnyugtató megoldást kapott a románokra nézve. A román lapok évfolyamaiban nem található olyan panasz, mely szerint a hivatalokból valakit azért utasítottak volna ki, mert románul akart beszélni. A román nyelvet vagy annak használatát közvetett vagy egyenes módon eltiltó figyelmeztetéseket, felírásokat vagy táblákat megyei vagy bármiféle közforgalmú hivatalban a magyar állam területén nem használtak. Ilyen sérelmet a hasonló jelenségeket nagyon is számon tartó román lapokban nem találtam. Lehetséges, hogy valahol mégis akadtak olyan magukról megfélemlített tisztviselők, akik a román ügyféllel nem tudtak vagy nem akartak anyanyelvén tárgyalni. Ilyen eset azonban minden bizonnyal nagyon ritkán fordult elő és semmiképpen nem volt rendszeres, hiszen – amint láttuk – 1914-ben még Budapesten, a minisztériumokban is voltak románok, nem beszélve a városi, megyei és más állásokban lévő román nemzetiségű tisztviselőkről.

Nyelvhasználat a bíróságok előtt

A nemzetiségi törvénynek a bíróságok előtti nyelvhasználatra vonatkozó rendelkezései – az egykorú román források szerint – részben ugyanolyan módon érvényesültek, mint a községi hivatalos nyelvre vonatkozó előírások. Azaz volt olyan bíróság, ahol minden előírást mindvégig tiszteletben tartottak, és volt olyan, ahol a törvényt csak részben, vagy egyáltalán nem hajtották végre. Sajnos erre vonatkozó pontos adatok sem román, sem magyar forrásban nem találhatók. Román újságokból a következő helyzetkép alakul ki:

A hetvenes évek közepéig a törvényt – láttuk a Tribuna és más újságokból, valamint Slavici önéletrajzából – általánosan és mindenütt, fel egészen a királyi Kúriáig betartották, azaz a román ügyfelek szóban és írásban mindenütt használhatták anyanyelvüket. A beadványok nyelve éppen úgy román volt, mint a bírósági döntésé. A felek anyanyelvükön kapták kézhez az ítéletet.

A panaszokból látszik, hogy a hetvenes évek vége felé néhány bíróságon már csak magyarul hozták a döntéseket. Ettől fogva a bírói joggyakorlat egyre inkább ebbe az irányba fordult. Mivel azonban – amint az 1914-es kimutatásból láttuk – a bíróságoknál román bírák mindvégig szép számmal voltak, nagyon valószínű, hogy egyes alsóbb fokú bíróságoknál román nemzetiségű bírók még az első világháború előtti években is hozták a felek anyanyelvén ítéleteket. Idősebb, nyugdíjas magyar bírák szerint ilyen esetek nem egy helyen előfordultak. Elvileg, jogilag és gyakorlatilag ott, ahol román bírák voltak, ezek a törvény alapján jogosan hozhattak román nyelvű döntéseket.

A beadványok nyelvére vonatkozólag már több adat áll rendelkezésre. Slavici szerint a hetvenes években egyik Arad megyei járásbíróság az ő román nyelvű beadványát azzal

utasította vissza, hogy a bíró nem tud románul. Úgy látszik, ez akkor még szórványos eset lehetett. Másutt a bíróságok, járásiak és fellebbviteliek egyaránt, a nyolcvanas évek közepén elfogadtak román nyelvű beadványokat.⁵³ 1902-ben Manteanu Joachim, a szászvárosi Libertatea című hetilap felelős szerkesztője a dévai törvényszékhez mint sajtóbírósághoz román nyelvű kérést adott be, hogy ellene minden további eljárást szüntessen meg. A kérést elfogadták. Hasonló adatot más román újságból is idézhetnénk. Ezekből arra lehet következtetni, hogy a román nyelvű beadványokat némely bíróságok az egész korszakban elfogadták. Természetesen ellenkező értelmű esetek is voltak 1875 és 1914 között. A nemzetiségi törvény erre vonatkozó rendelkezését tehát sok helyen nem vették figyelembe.⁵⁴

Annál inkább érvényesült a román nyelv szóbeli használatának joga. A sajtó- és más perekről közölt beszámolók bőséges bizonyító anyaggal támasztják alá ezt az állítást. A román vádlottak legtöbbször büszkén és tüntetően éltek az anyanyelv használatának törvényben biztosított jogával.

1889. július 4-9-én tárgyalta a szatmári törvényszék Vasile Lucaciu román pap sajtóperét. A brassói román lap tudósítása szerint a vádlott Lucaciu román nyelven beszélt a bíróság előtt. A bejelentett tanúk követték példáját, és „mindnyájan, együttes erővel biztosították azt, hogy a törvényszék előtt visszhangként zengjen a román beszéd.” A románok, szent lelkesedéstől fűtve, nem törődnek az elnök fenyegetéseivel, hanem „a román névhez méltó büszkeséggel és méltósággal kizárólag anyanyelvüket használják”. A vádak és intrikák napvilágra kerülnek, a bíróság Lucaciu felmenti, „a román nyelv győzelmet arat”.⁵⁵

A kizárólagos román nyelvű védekezés tehát nem vált kárára a magyar esküdszék előtt a román vádlott ügyének. Tüntető román nyelvű fellépése ellenére a bíróság felmentette. Az ítélekezésnél nem a vádlott nemzetisége vagy román nyelvű védekezése volt a döntő, hanem az ügy igazsága. Amikor ez az utóbbi nem a vádlott mellett szólt, akkor az ítéletben elmarasztaló döntés született. Ez történt a híres memorandum-per vádlottaival, akik Lucaciu esetéhez hasonlóan, több száz külföldi érdeklődő füle hallatára ugyancsak mindvégig románul beszéltek a bíróság előtt 1894-ben.

1902-ben szintén románul védekezett Novacovici György román egyetemi hallgató is az ellene indított eljárás során. A vádlott bűne az volt, hogy éles hangú cikkben támadta azt a magyar királyi ügyészt, aki megsértette Iancu Ábrahámnak, az 1848-as román felkelők vezérének emlékét. Novacovici kihallgatása 1902. április 8-án történt. Noha jól tudott magyarul, mégis egész kihallgatása során kizárólag román nyelven beszélt. Ezt így indokolta: „használni akarom azt a jogot, amit a törvény ad, hogy csak anyanyelvemen, román nyelven beszéljek”. Férfias viselkedése nem ártott ügyének. A kolozsvári esküdszék felmentette az izgatási vád alól.⁵⁶

Ugyancsak mindvégig anyanyelvén beszélt a bíróság előtt dr. Branisce Valér tanár és lapszerkesztő, valamint dr. Şerban Miklós képviselő. Ez utóbbi 1911-ben állott vádlottként a brassói királyi törvényszék előtt. Hosszú védőbeszédét így kezdte: „Ügyvéd vagyok, de mint vádlottnak jogom van románul beszélni. Nekem olyan drága ez a nyelv, és annyira ragaszkodom jogaimhoz, hogy erről még akkor sem mondok le, hogyha tudom is, hogy ez a merészségem csak súlyosbítani fogja azt a helyzetet, amelyben vagyok.”⁵⁷

A felsorolt konkrét esetek bizonyossága szerint tehát a dualizmus korában a román nyelv használata a magyar bíróságok előtt nem szenvedett korlátozást. A románok – ha akarták – Kolozsváron, Szatmáron vagy Brassóban anyanyelvüket szabadon használták anélkül, hogy annak kizárólagos használata hátrányt jelentett volna számukra.

Nyelvhasználat az egyházban és az oktatásban

A dualizmus korabeli Magyarország román nemzetiségű lakosai vallásilag a görög katolikus (Rómával egyesült) és a görögkeleti úgynevezett ortodox egyházhoz tartoztak. E két egyház román nemzeti jellegét a kiegyezés utáni magyar törvényhozás hivatalosan is elismerte. Az elismerés által a román nyelv a két egyház államilag elismert hivatalos nyelve lett, melynek szabad használatát az egyházi élet minden vonatkozásában valamennyi hatóság tudomásul vette. A görög katolikus és görögkeleti román papok templomban és templomon kívül románul beszéltek, románul érintkeztek a hatóságokkal és a hívekkel, román nyelvű egyházi és vallásos kiadványokat nyomtattak és terjesztettek, az egyházi és vallásos épületeket, templomokat, síremlékeket kizárólag román nyelvű feliratokkal látták el.

Az oktatás nyelve az egyházak által fenntartott elemi, közép- és főiskolákon ugyancsak a román volt. A kiegyezés után egy évtizeden át ezekben az iskolákban az állam nyelvét még tantárgyként sem kellett tanítani. A helyzet a második évtizedben módosult. 1879-ben a magyar országgyűlés törvényt fogadott el, mely kötelezővé tette a magyar nyelv tantárgyként való tanítását a felekezeti elemi iskolákban.

1883-ban a XXX. törvénycikk ugyanezt a kötelezettséget mondotta ki a középiskolákra nézve. A román teológiai főiskolákon azonban az egész dualizmus alatt nem volt kötelező a magyar nyelv tanítása, noha ezek az intézmények nagy összegű államsegélyt kaptak. Ezzel szemben a román nyelv és irodalom a rendes, kötelező tárgyak közé tartozott.

1867-től 1918-ig az iskolák többsége felekezeti jellegű volt. Így a román egyházak iskoláiban a román nyelvű oktatás mindvégig megmaradt. Az 1907. évi megszavazott, úgynevezett Apponyi-féle törvények növelték ugyan a magyar nyelv óraszámát, de az oktatás román nyelvét nem bántották. Az iskolai anyakönyveket, a tanári gyűlések jegyzőkönyveit, az iskolák belső életére vonatkozó iratokat kizárólag románul vezették. A magyar hatóságokban fel sem merült az a gondolat, hogy az állami ellenőrzés megkönnyítésére bevezessék a párhuzamos román–magyar nyelvű ügykezelést.

Az állami iskolák oktatási nyelvét a nemzetiségi törvény 15. §-a alapján a mindenkor oktatásügyi miniszter határozta meg. De ugyanez a paragrafus kötelességévé tette a miniszternek, hogy az állami iskolákban a lehetőségig gondoskodjék „a nagyobb tömegekben együttélő nemzetiségi polgárok” anyanyelvükön történő képzéséről. Ez az előírás nemzetiségi oktatásra, anyanyelvi elemi és középiskolák felállítási kötelezettségére vonatkozott.

A törvény eme rendelkezését a dualizmus korában ténylegesen sehol sem hajtották végre. A nemzetiségi nyelvű oktatást a magyar állam vezetői egészen az egyházakra bízták. Az összes iskolák 25-30%-át képező állami iskolákban minden tantárgyat magyarul tanítottak. A községi iskolák oktatási nyelve a dualizmus első éveiben itt-ott még román volt. Később sok községben a vezetőség átadta az iskolát az államnak, így magyar lett az oktatás nyelve. Ezekben az iskolákban tehát a román tanulók nem anyanyelvükön tanultak.

A román nyelv mellözése és a magyar oktatási nyelv bevezetése a román vidékek állami iskoláiba a dualizmus korabeli magyar iskolapolitika egyik legnagyobb hibája volt. A törvény szerint román tannyelvű állami elemi és középiskolákat kellett volna a román többségű vidékeken felállítani. A törvénytől való eltérés egyik oka minden bizonnyal az a nacionalista illúzió volt, amely az iskolai oktatástól várta az addig közömbös vagy magyarellenes nemzetiségek megnyerését. A románok ellenséges magatartását, az ország feldarabolására irányuló román terveket sokan ismerték a dualizmus korabeli Magyarországon. Több magyar napi- és hetilap rendszeresen közölt román vonatkozású cikkeket. Ezekben gyakran esett szó a román

irredentizmusról. Mikor 1872-ben a választások alkalmával egyes függetlenségi képviselőjelöltek a román szavazatok biztosítása érdekében ígéreteket tettek a románok „igazságos követeléseinek” támogatására, a kolozsvári Deák-párti lap cikkírója figyelmeztette őket ígéreteik esetleges következményeire. A képviselőjelöltek ne felejtsek el – hangoztatta az újság –, hogy a románoktól „igazságosnak” nevezett követelés „Dákó-Románia a Tiszáig”. Aki az ilyen követeléseket támogatja, a tüzzel játszik, „saját kezével gyűjti a házat önmagára”.⁵⁸

Az újság – más lapokhoz hasonlóan – időnként ugyancsak beszámolt az irredentizmus romániai kapcsolatairól is. Egyik cikkében nyilvánvalóvá tette, hogy az erdélyi román nacionalisták azokat a romániai törekvéseket teszik magukévá, melyeknek végcélja „a magyar haza szétदारabolása”.⁵⁹

E törekvések ismeretében sokan, Szilágyi Dezsőhöz hasonlóan úgy vélekedtek, hogy a nemzetiségi törvényben biztosított összes jogok tényleges érvényesítése újabb fegyver lenne a románok kezében a magyar állam ellen. Lényegében ezért nem került sor a nemzetiségi törvény szóban forgó előírásainak végrehajtására.

A helység- és családnevek használata

A városok és falvak nevei rendszerint minden népnél hosszú nyelvészeti és történeti fejlődés eredményeképpen alakultak ki. Hasonló módon keletkeztek a családnevek is. Éppen ezért a helység- és családnevek anyaga szerves részét képezi az egyes népek szókincsének. Szabad használatuk a magán- és közéletben hozzátartozik a nyelvhasználat szabadságához. Korlátozásuk, vagy minden olyan kísérlet, mely megváltoztatásukra irányul, durva erőszaknak minősül az illető nép vagy nemzetiség ellen. Az ilyen lépések rendszerint komoly érzelmi visszahatást idéznek elő.

Általános nyelvészeti törvényszerűség, hogy az egyes elnevezések az illető nyelv speciális szellemének megfelelően jönnek létre. Akár eredeti elnevezésről, akár idegen nyelvből származó átvételről van szó, a nyelvi sajátosságok mindenképpen érvényesülnek. Kivételes esetekben előfordul, hogy az idegen helynév más nyelvbe is változás nélkül megy át.

Párizs, Franciaország fővárosa német, angol és román nyelven azonos. De a kiejtés az illető nyelv sajátosságainak megfelelően módosult. Más fővárosoknál a névmódosulás nem szorítkozik a kiejtésre, hanem már az írásban is megmutatkozik. Így az angol főváros, London, franciában Londres, románul Londra. A Svájc és Franciaország határán lévő város franciául Bâle, németül Basel. Velence németül Venedig, franciául Venice, románul Veneția. Minden érdekelt nép barbár erőszaknak tartaná, ha arra akarnák kényszeríteni, hogy a saját nyelvében régóta használt városnév helyett más nyelvű elnevezést használjon anyanyelvű írásában.

Hasonlóan erőszakos eljárás az, mikor évszázadok óta kialakult családneveket valamely más nyelvben önkényesen átírnak és megváltoztatnak. Nemzetközileg elfogadott szabály szerint, mikor írásban valamely idegen nevet említünk, azt eredeti helyesírással, változtatás nélkül írjuk le. Clémenceau, Churchill, Bismarck neve minden nyelvben azonos; világszerte eredeti formájában írják.

Olyan területen, ahol több nép vagy nemzetiség él egymás mellett, a közösen lakott helységeket mindegyik nép a maga nyelvén emlegeti. Tehát ugyanannak a városnak vagy falunak több neve van, rendszerint annyi, ahány nemzetiség a közelben lakik. Az ilyen nevek eredete sok esetben az első települők által adott elnevezésből származik. A később érkező lakosok átveszik az előbbi települőkötől a helység nevét, és azt a maguk nyelvének szelleme szerint alakítják vagy ejtik ki.

Ez volt a helyzet Magyarországon is. Az ország nemzetiségektől lakott vidékein a helységneveknek többnyelvű változata alakult ki. Erdélyben és a szomszédos megyékben, ahol magyarok, németek, románok éltek egymás mellett, a helységek többségének magyar, német és román neve volt. Kolozs megye székhelyét a magyarok Kolozsvárnak, a németek Klausenburgnak, a románok Cluj-nak nevezték. Természetesen a háromféle elnevezés csak ott alakult ki, ahol a három nép közvetlenül keveredve, egymás szomszédságában élt. Ennek következtében a később érkező nép átvette a már ott lakó nép által adott nevet, mely néha szó szerinti fordításban, néha változás nélkül került át az újonnan jöttek nyelvébe. Ez a tény a nevek etimológiai elemzéséből világosan kiderült.⁶⁰

Az említett tények illusztrálására álljon itt néhány konkrét példa:

1. Változás nélkül ment át a magyar nyelvből a románba: Déva = Deva, Apahida = Apahida, Arad = Arad.
2. Román helyesírással átvették az eredeti magyar elnevezést: Kisfalud = Chişfalud vagy Chişfalău, Nagylak = Nădlac, Újlak = Uileac vagy Uilac, Széplak = Seplac, Középlak = Cazăplac, Szatmár = Satmar, Dicsőszentmárton = Diciosânmartin, Szentandrás = Sentandras, Szentkirály = Sâncraiu, Szentimre = Sântimreu stb.
3. A román nyelv szellemében átformálták az eredeti magyar nevet: Bükkös = Bichiş, Gambuc = Gambuţ, Hari = Hariş, Herepe = Herepea, Csesztve = Cisteiu, Mindszent = Mesentea, Igen = Ighiu, Borbánd = Bărăbanţ, Sospatak = Seuşa, Pókafalva = Păuca stb.

Az elnevezések vagy átvételek az ország különböző vidékein gyakran azonos módon keletkeztek. Emiatt országos viszonylatban sok helyen azonos elnevezések alakultak ki, azaz egyes helységeknek nem volt megkülönböztető neve. Gyakran három-négy, sőt néha hat-nyolc község egyazon nevet viselt, csak éppen más-más vármegye területén. Magyar vidéken például gyakori volt a Szentmiklós, Szentkirály helységnév. Román megyékben a Sălişte helynév összesen tizenkétszer, a Săcel elnevezés öt alkalommal fordult elő. Ebből a postán, a kézbesítéskor bábeli zűrzavar keletkezett. Magánlevelek és hivatalos értesítések nemegyszer hónapokig utaztak egyik helységből a másikba, vagy nemritkán végleg elvesztek. A kiegyezés után, évtizedekig tartott ez a helyzet, számtalan félreértés és kellemetlenség forrása.

A magyar állam sokáig nem avatkozott bele a kérdésbe. Harminc éven keresztül minden nép a maga elnevezését használta magán- és hivatalos érintkezésben egyaránt. Gyakori eset volt tehát, hogy egy-egy községnek egyszerre két-három hivatalosnak tekintett elnevezése volt. A tiszta román lakosságú falvak jó részének csak román neve volt, a magyar szövegekben legtöbbször a román név magyar kiejtés szerinti formáját használták. A kizárólagos román helységnév használatát semmiféle hatóság nem tiltotta. Postán küldött leveleken, román újságokban és tudományos művekben a románok szabadon használták a román elnevezéseket.

Ilyen előzmények után szavazta meg a magyar képviselőház az 1898:IV. törvénycikket a község- és egyéb helynevekről. A törvény mindenekelőtt kimondta, hogy minden községnek csak egy hivatalos neve lehet, majd a hivatalos név megállapítását a belügyminiszter hatáskörébe utalta. Kimondta azonban azt is, hogy a belügyminiszter e jogát „az illetékes községek és törvényhatósági közgyűlés meghallgatásával [...], az érdekelt községek óhajának lehető figyelembe vételével gyakorolja”. Telepek, havasok stb. új nevét az illetékes község képviselőtestülete határozza meg. A törvény értelmében hivatalos iratokban, pecséteken, jelzőtáblákon, cégbejegyzések szövegében, állami jóváhagyást igénylő iratokban stb. a községek nevének hivatalos használata kötelező lett. A törvény azonban ehhez az 5. § végén hozzátette: „e mellett az ettől eltérő elnevezés zárjelben feltüntethető”.

A törvényben kijelölt Országos községi törzskönyvbizottság a hivatalos nevek megállapítását rendkívül lassan és körültekintően végezte. A rendelkezéseknek megfelelően a hivatalos név megállapítása előtt mindig megkérdezte az érdekelt község véleményét. Ennek a közgyűlése néha elfogadta a javasolt nevet, gyakran azonban visszautasította. Így tett például Coşna Beszterce–Naszód megyei román község, melynek tanácsa a belügyminisztériumi bizottság által javasolt Határszög nevet egyhangúlag elvetette.⁶¹ A Szeben vármegyei helységnevek megállapításával a belügyminisztérium döntése előtt a vármegyei gyűlés is foglalkozott. E gyűlés 1908-ban kimondotta, hogy a néptől használt, történetivé vált helységneveket megtartja. A gyűlésen összeállították a megye községeinek névlistáját, melyen javasolták, hogy a szász községek hivatalos neve a régi szász elnevezés, a román községeké pedig a már használt román név legyen.⁶² A felterjesztett lista feletti döntés jó pár év múlva történt meg, nevezetesen 1912-ben. A belügyminiszteri bizottság a végleges döntésnél általában úgy járt el, hogy ahol a szóban forgó községnek addig csak nemzetiségi – román vagy szász – neve volt, ott a neveket magyarra fordította, s az így alkotott nevet minősítette hivatalosnak. Román vonatkozásban sokszor a meglévő román név formáját alapként használva, azt a magyar nyelv leírási és kiejtési szabályai szerint átfordította. Rebrişoara-ból Kisrebra, Ampîţa-ból Kisampoly lett, és így tovább. Ahol a falu vegyes lakosságú volt, és a magyar lakosok már magyar nyelvű helységnevet használtak, ott a bizottság ezt a nevet tette hivatalossá. Az egyik román újság, foglalkozva a kérdéssel, a magyar hangzású hivatalos nevek kijelölését „barbár és perverz” eljárásnak minősítette. Olvasóit azzal vigasztalta, hogy a törvényt [az 1898. évi IV. törvénycikket] megyék szerint hajtják végre, és eddig [1912-ig] csak „alig részben van végrehajtva”. Majd erőteljes hangon folytatta: „Román nyelvünk és lényünk iránti kötelességünk, hogy a mindennapi életben kizárólag csakis az eddig ismert román nyelvű neveket használjuk; a hivatalos neveket pedig kizárólag azokban az okmányokban és iratokban, amelyekben ezt a fent idézett törvény kifejezetten előírja [...]. Sohasem fogjuk azt mondani, hogy Kolozsvárra megyek (că merg la Kolozsvár). Ezt pedig azon egyszerű ok miatt, mert nyelvkorcsulás lenne, különösen akkor, midőn az illető községek részére szép román elnevezéseink vannak.”⁶³

Amint látjuk, a törvény végrehajtása valóban lassan ment. Az első világháború alatt még jobban lelassult, s egészen nem is hajtották végre. Azaz maradtak olyan községek és vidékek, ahol a régi román helységnevek az egész dualizmus korában hivatalos név gyanánt szerepeltek. Az pedig senkinek eszébe sem jutott, s meg sem kísérelték, hogy a románokat román újságokban, román könyvekben a magyar hivatalos helységnevek használatára kényszerítsék. Ezen a téren semmiféle kényszer, az anyanyelv használatának semmiféle korlátozása nem történt. Általában pedig a kiegyezés után harminc éven keresztül a román helységneveket mint hivatalos neveket használták országszerte minden vonatkozásban: postán, hivatalos okmányokban, pecséteken, bizonyítványokban minden korlátozás és a magyar név párhuzamos megjelölése nélkül.

Ugyanígy nem érvényesült semmiféle hivatalos korlátozás a román családnevek használatában sem. Eltérően az orosz és más balkáni eljárásoktól, melyekkel a nemzetiségek családneveit a többségi nép nyelvének megfelelő nevekre torzították, Magyarországon a román hangzású családneveket a románok szabadon használták. 1895-ig a születési adatokat nem állami, hanem egyházi anyakönyvek rögzítették. A román egyházak papjai tehát olyan neveket írtak be az anyakönyvekbe, amilyeneket a szülők választottak.

Semmiféle hatósági kényszer nem volt. Az állami anyakönyvvezetők bevezetése sem változtatott ezen a helyzeten. 1895-től kezdve az anyakönyveket a községi jegyzők vezették. Mint az előző fejezeteken láttuk, a román vidékeken a községi jegyzők tekintélyes része román

nemzetiségű volt. Ezek nyilvánvalóan nem torzították el a román családneveket az anyakönyvbe történő beírás alkalmával. Ahol nem román jegyzők működtek, ott a jegyzők tevékenysége az igen fejlett nacionalista román sajtó éber ellenőrzése alatt állott. Mihelyt valami kifogásolható dolgot cselekedtek, a román újságok azonnal írtak róla. Mivel a sajtóban a román családnevek hivatalos eltorzítására vonatkozó panasz nem található, a nevek hatósági eltorzítása nem is történhetett meg. A keresztneveket általában magyarra fordították: Juliu helyett Gyulát írtak. A gyakori római nevek – Ovidiu, Cassiu – változtatás nélkül kerültek az okmányokba.

Nyelvhasználat a mindennapi életben

A fentiekből megállapíthatóan a magyar állam területén lévő románok a nemzetiségi törvényben biztosított anyanyelvhasználati jogukat a szervezett közösségi életben, a községi, vármegyei, városi és bírósági téren legtöbbször ténylegesen gyakorolták. Ha itt, e területeken nem akadályozta az állam az anyanyelv használatát, még kevésbé akadályozta a mindennapi életben. Családban, az utcán, utazás közben, vasúti állomásokon, postán, telefonban és táviratokban, piacon, népgyűléseken – egyszóval mindenütt szabad és lehetséges volt a román beszéd. Mégpedig nemcsak hogy az állam nem tiltotta, hanem a századfordulóra a magyar társadalom sem mutatkozott elutasítónak a román nyelv nyilvános használatával szemben. A mindennapi életben oly fontos szerepet játszó utazások akkor ama félelem nélkül történtek meg, mely a háború utáni szerencsétlen kisebbségekben olyan szorongó érzések közepette jelentkezett. A vasutak épülésével a román vidékek hamar bekapcsolódtak az országos forgalomba. Hosszú időn keresztül az államvasutak jegypénztárainál mindenütt lehetett román nyelven jegyet kérni és kapni. Mikor a román izgatások a memorandum-per idején nagyobb arányokat öltöttek, egyes nagyobb állomásokon a pénztárosok nem adtak jegyet azoknak az utasoknak, akik ezt románul kérték. De ha az utas a jogát ismerő és az orvoslás módjával tisztában lévő egyén volt, anyanyelvét ilyenkor is használhatta, illetőleg annak használatára a jegypénztárost rákényszeríthette. Ezt cselekedte egy román utas (valószínűleg ügyvéd), aki 1896-ban utazott Déváról Szászvárosba. Déván a jegypénztárnál román nyelven kért jegyet (bilet la Orăștie). A pénztáros kisasszony azonban kijelentette, hogy nem tud románul. Az utas így nem kapott jegyet. Felült hát jegy nélkül a vonatra, ahol a kalauznak 40 krajcár helyett 80-at fizetett. Utazása után román nyelvű beadványban panaszt tett az aradi üzletvezetőségnek a dévai pénztárosnő ellen, kérve a jegy rendes árát meghaladó összeg visszatérítését. Egy hónap múlva beadványára megérkezett az államvasutak aradi üzletvezetőségének a válasza. Ebben a panasztevő román utast értesítették, hogy a dévai pénztárosnőt makacs viselkedése miatt megbüntették, és a pénzt visszafizetik. Az utas kíváncsi volt, és a legközelebbi utazása alkalmával ismét ugyanúgy kért jegyet ugyanattól a pénztáros kisasszonytól. Ez most már szó nélkül kiadta a jegyet a román nyelvű kérésre. „Így tanítottam meg a kisasszonyt románul” – foglalta össze az eset tanulságát a szóban forgó utas.⁶⁴

E téren a későbbi években sem rosszabbodott nagyon a helyzet. 1903-ban a dévai állomás vendéglőjében lévő gramofonon több más dal mellett lemezről a Iancu Abrahám dalát is játszották, nagy öröme a román utasoknak, akik mind ismerték a dal magyarellenes célzatát.⁶⁵ Később az állomásokon rendezett román nemzeti tüntetés megszokott divattá lett. Ilyen alkalmakkor a magyar államvasutak állomásai valósággal visszhangoztak a román beszédű, melynek megakadályozására vagy eltiltására senki sem gondolt. 1911-ben romániai román írók tettek látogatást Erdélyben. A nagyobb állomásokon mindenütt nagy román tömegek várták őket. Szászvárosban, Déván nagyobb és kisebb állomásokon egyaránt ünnepélyes

fogadtatás volt. Soborsin nevű állomáson a pap és a tanító vezetésével kivonult román dalárda A mi zászlónkra az egyesülés van írva című irredenta éneket énekelt. Senkinek nem lett érte bántódása. Mikor a vonat Aradra érkezett, ott ismét óriási román tömeg várakozott. „És a román beszéd tisztán, világosan visszhangzott, s úgy tetszett, mintha nem is lettünk volna Magyarországon” – állapította meg a beszámoló.⁶⁶

Valóban, a román anyanyelv használata olyan széles körű volt Magyarországon, hogy az átlagos falusi vagy városi román igazán nem érezhette magát idegen uralom alatt nyögő elnyomott állampolgárnak. E tény igazi jelentősége akkor derül ki, ha a magyarországi román nyelvhasználatot összehasonlítjuk a más államokban élő románokéval.

Nyelvhasználat más államokban

Míg a magyarországi románok az ismertetett körülmények között anyanyelvüket a köz- és magánéletben szabadon használhatták, a legtöbb szomszédos országban élő nemzetiségek ezt vagy egyáltalán nem, vagy csak erősen korlátozva teheték meg. Amint egy Bukarestben közölt memorandumból kiderül,⁶⁷ a közel negyedmillió szerbiai románnak még nyilvános helyeken sem volt szabad románul beszélnie. A szerb hatóságok esti tanfolyamokat szerveztek, amelyeken a román fiataloknak szerbül kellett tanulniuk és énekelniük. A román nyelvet minden módon el akarták tüntetni. A szerbiai templomokban csak szerb nyelven volt szabad istentiszteletet tartani. A román család- és keresztnéveket elszerbesítették. Püspöki körrendelet írta ezt elő a szerb papoknak. A szerb iskolákban és hivatalokban a román családneveket átírták: Sandul-ból lett Sandulović, Iancu-ból Iancović, Iorga-ból Iorgović stb.

Hasonló keserves sorsa volt a milliónyi besszarábiai románságnak. Román nyelvű istentiszteletet Besszarábiában sem engedélyeztek a románok számára. Csak a temetéskor, a már megásott sír felett volt szabad néhány szót román nyelven mondani.⁶⁸ „Az egész román nép gyászba borulva tekint a Pruton túlra – írta a brassói román lap –, mert ott egy erőszakkal és aljas módon elrabolt kis országban emészti keserű életüket a mi testvéreink [...]. Besszarábia, a szent hazai föld darabja ma egy zsarnok cár önkényuralma alatt nyög, és nekünk nincs erőnk ahhoz, hogy a besszarábiai paraszt hideg ajkán megsűrűsödött fájdalmas sóhajtást forradalmi dallá változtassuk.”⁶⁹

De a magyarországi román újságok olvasói nemcsak a balkáni vagy besszarábiai románok szomorú sorsáról olvashattak. A román sajtó időnként híreket közölt a német birodalomban élő franciák és lengyelek helyzetéről is. Midőn a magyarországi románlakta vármegyék területén sok száz román faluban teljesen románul folyt a hivatalos ügyvitel, s a román nyelvet megyegyűléseken, népgyűléseken és városi hivatalokban szabadon használhatták, a szászvárosi román hetilapban a következő sorok jelentek meg a német uralom alatt élő franciák nyelvhasználatáról: „Elzász-Lotharingiában a porosz kormány rendeletet adott ki, melynek értelmében mihelyt a községi bizottságban legalább két olyan egyén van, akik németül is elég jól beszélnek, ott a hivatalos nyelv a német, és minden okmányt német nyelven kell kiállítani”.⁷⁰ Ugyanez a lap pár hónap múlva egy új porosz törvényről számolt be, mely elrendelte, hogy a német birodalomhoz tartozó lengyel területeken „a népgyűléseken a szónokoknak csak német nyelven szabad beszélniük”.⁷¹

Az említett államokon kívül különleges érdeklődésre tarthat számot a szabad román királyság nemzetiségi politikája. Már csak azért is érdemes a kérdéssel foglalkozni, mert a román sajtó és az I. Károly uralma alatt függetlenné lett Románia kormányfőirai időnként keményen bírálta a magyar nemzetiségi politikát. A magyar kormányokat szinte állandóan a román nyelv és kultúra elnyomásával vádolták. Nézzük meg hát kissé közelebbről, milyen lehetőségeket nyújtott sajtó

nemzetiségeinek az a Románia, mely a magyarországi románok számára teljes nemzeti szabadságot követelt.

A kérdéssel foglalkozó szakembert az első meglepetés akkor éri, midőn kézbe veszi a román királyság 1900-as népszámlálásának eredményeiről készített hivatalos kiadványt. Ebben ugyanis hiába keresi a nemzetiségi kérdésre vonatkozó adatokat.⁷² A Statisztikai Hivatal főnöke szerint az országban beszélt nyelvek vizsgálata semmiféle haszonnal nem jár, s ezért a nyelvhasználat adatait nem vették fel a népszámlálás anyagába. Romániában tehát nincs nemzetiségi kérdés. Az 5 956 690 főt kitevő lakosság két csoportra oszlik: románok és hontalanok. Az előbbieket létszáma 5 489 296. Ezek teljes jogú román állampolgárok. A második csoportot a nem teljes jogú hontalanok alkotják, akik nem kapták meg az állampolgárságot. Számuk 278 560, ebből zsidó 256 488, nem zsidó hontalan 22 072.

Ha ezeket az adatokat más forrásokból származó adatokkal összevetjük, tüstént kiderül, hogy azok tudományosan tarthatatlanok és nagyon is tudatos tendenciából származnak. Ez már a népszámlálási adatok elemzéséből nyilvánvaló. Az 1878-ban Romániához csatolt Dobruzsza lakosságáról ugyanis a kiadványban az olvasható, hogy az „idegen telepesekből alakult”, akik az elfoglalás által románokká váltak. A továbbiakban a lakosság megoszlásáról is kapunk némi tájékoztatást. Megtudjuk, hogy többségük török, de szép számmal akadnak köztük bolgárok, oroszok és görögök is. Dobruzsza 129 217 főnyi lakosságának többsége minden kétséget kizáró módon nem románul beszélő nemzetiségekből állott a századforduló idején.

De a dobrozdusai nemzetiségeken kívül több mint félszázezer magyar nyelvű csángó is élt Romániában. Egy nacionalista román író 1906-ban megdöbbenve számol be létezésükről. „Volt szerencsétlenségem a moldvai falvakban olyan románokat találni, akik nem tudnak románul beszélni – írta többek között. – Sőt találtam egész falvakat, ahol nincsenek mások, mint ilyen fajtájú románok. Az említett román területeken járva azt hiszed, hogy magyar falvakban vagy; a nyelv magyar, a szokások magyarok [...]. A kedves Moldva egy idegen hangyafészek, amelyben a magyar szalonnának s a zsidó fokhagymának is megvan a maga része.”⁷³

Az említett adatok szerint tehát Romániának volt nemzetiségi kérdése, de arról a román hivatalos körök nem vettek tudomást. Az államot „nemzeti” állammak minősítették, s az ország lakosságának mintegy 16%-át képező idegen nemzetiségeket minden eszközzel el akarták románosítani.⁷⁴ Különösen feltűnő volt a magyar csángókkal szemben alkalmazott eljárások sovíniszta jellege.

Mint láttuk, a magyar uralom alatt élő románok anyanyelvüket templomban, iskolában, közéletben szabadon használhatták. Románia kormányai a csángók anyanyelvének használatát a közélet minden területén megtiltották. A templomban az egész istentiszteletet románul kellett végezni: a papok románul prédikáltak, románul mondták az összes imádságot. Többségük nem is tudott magyarul. Egy-kettő akadt, aki a hívek anyanyelvét értette, de a iași-i román püspök eltiltotta őket a magyar nyelvű prédikációtól. A püspök tilalma miatt a magyarul értő papnak beszélnie sem volt szabad magyarul a hívekkel. Ahhoz nagy nehezen hozzájárult a püspök, hogy a haldoklók kívánságára a gyónást a hívek anyanyelvén is elfogadják. Az anyanyelv ki volt zárva az iskolából is. Itt a magyar gyerekek kizárólag csak román nyelven tanulhattak. A papnevelő és kántorképző iskolák nyelve is román volt.

A csángóknak tilos volt magyar nyelvű imafüzeteket olvasniuk. Mikor egy római katolikus lelkész ilyeneket szerzett, a román hatóságok elkobozták. A csángóknak még a temetői sírkövein sem volt szabad anyanyelvüket használniuk: a sírfeliratok nyelve csak román lehetett.

Ugyanilyen eljárás érvényesült a helység- és családnevek kérdésében. A magyar nép által használt helységnevek helyett román hangzású, hivatalosan kötelező neveket vezettek be. Besenyő faluból Bezneaca, Dormánfalvából Dormănești, Barátosból Brătești lett. Ha valaki a hivatalos

helységnév után zárójelben odaírta a község lakói által használt nevet, a román posta a küldeményt nem kézbesítette.

Hasonló sorsra jutottak a magyar családnevek is. A román hatóságok minden magyar családnévből ki akarták törölni a származásra utaló jeleket. Ezért a magyar családneveket román helyesírással és román kiejtés szerint írták át az okmányokban. Így lett az akkor már nemzetközileg is jól ismert Bartók családnévből Bartoc, a Kádárból Cadar, Bakából Boaca, Bodéből Bodea, Barkócziból Barcacian.⁷⁵ A magyaros hangzású nevek így eltűntek, a román hatóságok tehát attól kezdve még inkább románoknak tekintették azok viselőit.

De a román sovinizmus nemcsak a Romániában élő nemzetiségek nyelvhasználatát tiltotta meg; időnként a Románia területén vendégként tartózkodó külföldiek nyelvhasználata ellen is fellépett. Mikor 1906-ban Bukarestben megrendezték az összes románok etnográfiai kiállítását, a kiállításra az erdélyi szászok Transylvania nevű daloskörét is meghívták. Az ünnepi hangverseny alkalmával a daloskör tagjai német nyelven énekelték el műsorukat. Szereplésük után Iorga Miklós román történétíró és egyetemi tanár, a híres Román Kultúrliga főtájkára, páholyában felállott és hangos szóval odakiáltott a meghívott erdélyi szász daloskör tagjainak: „Nagyon szép volt! Énekeljete most már törökül is!” Ennek hallatára a jelen volt több ezer főnyi román hallgatóság füttyülni és tüntetni kezdett, miközben azt kiabálta: „Le velük!” [a német nyelvű szereplőkkel]. Több tucat egyetemi hallgató Iorga páholyához rohant, s őt vállakra emelve diadallal hordozták körül a verseny színhelyét szolgáló arénában. A tüntetést kiobbantó Iorga a fiatalok válláról még odakiáltott a tapsoló tömegnek: „Tiltakozom a franciáskodók ellen is, és nem szabad engednünk, hogy most a német nyelv jöjjön divatba.”⁷⁶

Érdekes fényt vet a magyarországi román sajtó magatartására az a tény, hogy Románia ismert sovinizta politikáját – a csángók, törökök és a többi nemzetiségek nyelvhasználatának teljes eltiltását – helyeselte. Sőt! Időnként még keményebb politikát követelt a zsidók és más nemzetiségek ellen. Míg a magyar hatóságokat állandóan támadta, hangoztatva a „mindent vagy semmit” követelés szélsőséges jelszavát, Romániában a totális elrománosítás híve volt. Ezt a gyökeres elvi ellentmondást sokan észrevették mindkét országban. 1911-ben egy bukaresti folyóirat cikkírója hangot is adott csodálkozásának. „Úgy látszik – írta Radu Ciomag –, hogy a mi testvéreinknek [az erdélyi románoknak] kétféle mértékük van. Egyik a nagyvilág részére, s a másik saját külön használatukra. A sovinizmust elítélik a hazájukban, de elfogadják nálunk Romániában.” Érthető, hogy az Aradon megjelenő Românu című román lap a tetten ért manipuláns dühével utasította vissza a bukaresti tanulmányíró telitalátát.⁷⁷

Összefoglalva a magyar uralom alatt élő románok nyelvhasználatára vonatkozó adatokat, megállapíthatjuk, hogy a kiegyezéskor a magyar állam vezetői a nemzetiségekkel való béke érdekében olyan szabadelvű és demokratikus nemzetiségi törvényt hoztak, amilyenre az akkori Európában sehol sem volt példa. Ezt a törvényt a kiegyezés utáni években a románokra vonatkozólag egynéhány paragrafus kivételével a legtöbb helyen végrehajtották és tiszteletben tartották. Pár év múlva azonban a románok alkotmány- és magyarelles viselkedésének visszahatásaképpen olyan folyamat indult meg, amely sok helyen a törvényben biztosított anyanyelv-használati jog kijátszására és a törvény szellemének megcsúfolására vezetett. Egy-két rendelkezést – így a 17. §-nak a nemzetiségi nyelvű állami tanintézetek felállítására, és a 27. §-nak a nemzetiségi főispánok kinevezésére vonatkozó pontjait – egyáltalán nem hajtották végre.

De román vonatkozásban a törvény rendelkezéseinek több mint háromnegyed részét sok helyen mindvégig, 1867-től 1918-ig gyakorlatilag is végrehajtották. Ott, ahol a törvényt kijátszották, a tényért román vélemény szerint a románok passzív magatartása és hanyagsága is legalább annyira felelős volt, mint a magyar közegek türelmetlensége és a románok iránti bizalmatlansága.

Anyanyelvük használata tekintetében a magyarországi románoknak több joguk volt, mint a romániai csángóknak, a más államok területén élő románoknak, vagy a német uralom alá vetett franciáknak és lengyeleknek. Román források szerint tehát a magyar állam e téren megértőbb és demokratikusabb nemzetiségi politikát folytatott, mint a szerb, román, orosz és német állam saját nemzetiségeivel szemben.

Jegyzetek

1. Eisenmann 551.
2. Mikó: Nemzetiségi jog, 342-344.
3. Iorga, Lupaş több munkájában, még középiskolai tankönyvekben is. Ghibu, a magyargyűlöletéről híres román egyetemi tanár, 1915-ben ezt írta: „A nemzetiségi törvényt életbelépésétől kezdve mai napig egyáltalán nem alkalmazták.” RÎ 1915. 20. Şcoala românească din Transilvania şi Ungaria. (Extras din Revista Generală a Învăţământului, Bucureşti.)
4. Puşcariu I. 85.
5. Uo. 112-113.
6. Uo. 125.
7. TR 1899. 1. sz. La începutul anului.
8. TB 1885. október 17./29. 237. sz.
9. Slavici: Lumea, 64-65.
10. GT 1869. 78. sz. Din comitatul Solnocului interior.
11. GT 1872. 56 sz. Tribunale care interpretează legile.
12. GT 1872. 63. sz. Limba română în statut.
13. Uo.
14. GT 1872. 78. sz. és 81. sz.
15. GT 1872. 181 sz. Esperturi despre luptele şi gravaminele românilor.
16. Slavici: Lumea, 69-70.
17. Uo. 66-69.
18. Uo. 70.
19. Uo. 72.
20. Păcăţian 655-656.
21. Lupaş: Contribuţiuni, 21.
22. Puşcariu I. 9., 24-25.
23. TB 1884. december 14./26. 195. sz.
24. A magyarországi községi és körjegyzők évkönyve 207-208.
25. LB 1902. 22. sz. Curentul nou.
26. LB 1907. 36. sz. Visul nostru.
27. LB 1910. 8. sz. Notărirea de la Şiclău.
28. LB 1912. 28. sz. 5.
29. LB 1912. 53. sz. Drepturi pentru limba noastră.
30. LB 1906. 5. sz. Pilda vrednică.
31. Aláhúzás a lap szerkesztőségétől.
32. Aláhúzás tőlem.
33. LB 1910. 49. sz. Cum să scriem la comitat în treburile şcolilor?
34. LB 1910. 33. sz. Cutezanţa unui solgabirău în a ataca dreptul limbii române.
35. TB 1885. október 17./29. 237. sz.
36. ROR 1896. augusztus 24./szeptember 5. 39. sz. Monumentul lui Avram Iancu.
37. Papp [1931] 879.
38. CP 1914. 102-105. Conspcctul românilor din Budapesta după profesiune.
39. TB 1884. május 9. 21. sz.
40. GT 1890. 18. sz.
41. LB 1902. január 12./25. Lupta în comitate.

42. LB 1902. 2. sz.
43. LB 1902. május 25./június 7. 24. sz. Șovinismul brutal.
44. LB 1903. 41. sz. De la congregație.
45. LB 1904. 1. sz. Noutăți.
46. LB 1904. 2. sz. Lupta românilor la Dej.
47. LB 1904. 3. sz. Drept are.
48. LB 1904. 4. sz. De la Dej. Ugyanez a Vaida Sándor 1927-ben, Ionel Brătianu temetése alkalmával kijelentette, hogy a nagy államférfi közvetítése által a regáti román pártok az erdélyi kérdésben közös alapra helyezkedtek. „Ettől fogva Brătianu szavainak engedelmessé, az erdélyi románok vezetői a kormányon lévő román párttal egyetértően irányították a magyarországi román küzdelmet.” (VI 1927. november 30). Az ugyancsak Désen szereplő Mihali pedig 1929-ben megírta, hogy a magyarországi román párt Bukarestből kapott utasítás szerint harcolt, a Bukaresttel való összeköttetés a román nemzeti párt politikájának és taktikájának szerves része volt.” (GU 1929. 2. sz. Amintiri despre unire).
49. LB 1910. 11. sz. De la congregație.
50. LB 1913. 46. sz. Lupta românească la Arad.
51. LB 1903. 49. sz.
52. LB 1902. 43. sz. De la oraș.
53. LB 1912. 37. sz. Șovinismul deschide căreri noi.
54. LB 1902. 54. sz. Mai nou.
55. GT 1890. 1. sz. Amintiri din anul 1889.
56. LB 1902. 17. sz. Procesul Novacovici.
57. RO 1911. november 23.; Jakabffy: A románok, 80-81.
58. KE 1872. 145. sz. Belső-Szolnok megye. (Az újság Deák Ferenc pártjának Kolozsvárott megjelenő szócsové volt.)
59. KE 1872. 205. sz.
60. Kniezsa kimutatja, hogy Moldovan – Togan helységnévtárában szereplő 3836 helység román neveinek 58%-a a magyar elnevezésből származik. Tiszta román eredetű helységnév az összes elnevezések 21,3%-a, 12% szláv, 4,2% német, míg 304 név ismeretlen eredetű. Az egykorú forrásokban a 13. század végéig említett 511 helység román nevéből csak 3 eredeti román elnevezése, 428 magyar. Az 1400-ig említett 1757 helység román neve közül 1355 magyar, 76 román. Ez az adat azt bizonyítja, hogy a helynevek óriási többségét a románok a már azelőtt ott lakó magyaroktól vették át.
61. RB 1908. 32. sz.
62. LB 1909. 7. sz. O hotărîre dreaptă.
63. UNI 1912. február 10. Numirile comunelor.
64. ROR 1896. október 26./november 7. 44. sz. Știe românește.
65. LB 1903. 40. sz. Corespondența.
66. LB 1911. 18. sz. Praznicul cultural de la Arad.
67. UNI 1913. január 11. Közli Jakabffy: Adatok, 181-182.
68. UNI 1912. október 17. Starea socială a românilor basarabeni.
69. GT 1913. 1. sz. Trecut și viitor.
70. LB 1908. 38. sz. Pilda rea a apăsării.
71. LB 1908. 51. sz. Adunări mute.
72. Colescu. Részletesen elemzi Barna: Románia nemzetiségi politikája.
73. ȘS 1906. 9-10. sz. 286-290.
74. Barna: Románia nemzetiségi politikája, 22, a nemzetiségek lakta vidékek adatainak elemzése alapján közel 1 millióra teszi a nem román nemzetiségek összlétszámát.
75. Uo. 71-72.
76. A DI és más román lapok 1906. augusztus 29-i száma alapján ismerteti Barna: Románia nemzetiségi politikája, 161.
77. RO 1911. október 25-i 234. sz. E szerint Radu Ciomag tanulmánya Noua Revistă Românăban jelent meg. A Románul reflexiója sajnálatosan nélkülözte az elvi tisztaságot.